

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jernej Prodnik

NEPOSREDNA DEMOKRACIJA V VIRTUALNEM PROSTORU

Diplomsko delo

Ljubljana, 2008

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jernej Prodnik

Mentor: izr. prof. dr. Andrej A. Lukšič

NEPOSREDNA DEMOKRACIJA V VIRTUALNEM PROSTORU

Diplomsko delo

Ljubljana, 2008

Rad bi se zahvalil mami Alenki in očetu Igorju za vso podporo, brez katere moj študij ne bi bil mogoč. Hvala tudi starim staršem, ki so me vztrajno prenašali in mi lajšali delo, Ninu za angleški prevod ter vsem ostalim, ki so me tako ali drugače podpirali skozi študijska leta. Posebna zahvala gre mentorju Andreju A. Lukšiču za spodbudne pogovore, nasvete in pomoč pri nalogi ter nenazadnje vsem profesorjem, ki so mi skozi študijska leta širili obzorja in posredno prispevali k nastanku te naloge.

Nalogo posvečam Vesni, ki mi lepša dan za dnem.

Hvala!

Neposredna demokracija v virtualnem prostoru

Radikalne spremembe, ki jih je svet doživel z dokončnim vzponom novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij, so dodobra pretresle vse nivoje družbenega življenja. To je imelo velik vpliv tudi na področje politične teorije, kjer se je med drugim pojavila kopica napovedi in predlogov za prehod k neposredni elektronski demokraciji, ki je svoje teoretske ideale večkrat iskala v demokratičnem arhetipu – atenski demokraciji. A ti teoretiki so prevečkrat spregledali, da čeprav tehnična podlaga morda omogoča radikalno drugačne koncepcije, to nikakor ni dovolj za dejansko transformacijo demokracije. Potrebne so namreč širše družbene spremembe. Poprej je tako potrebna preučitev obstoječe družbe in različnih modelov demokracije, šele nato lahko govorimo o potencialnih idealih, ki bi jih morda veljalo zasledovati. So nekatera nova elektronska orodja, ki predpostavljajo možnost državljanske deliberacije in neposredne participacije v virtualnem prostoru, sploh kompatibilna s trenutno hegemono predstavniško demokracijo? Neizogibno je vprašanje, kaj naj bi demokracija sploh pomenila in kakšni predpogoji so zanj potrebni. Šele preko tega lahko ugotavljamo, kakšni praktični pristopi so mogoči in kakšnih se trenutno (v pionirskih poizkusih) že poslužuje. Številne različne koncepcije demokracije, ki jih predpostavljajo konfliktne teorije družbe, pred nas zastavljajo težko vprašanje, ki ni »Ali je mogoča elektronska demokracija?«, ampak »Kakšno demokracijo sploh želimo?«

Ključne besede: neposredna demokracija, e-demokracija, participacija, virtualni prostor, internet.

Direct democracy in virtual spaces

Radical changes caused by the rise of new information and communication technologies gave a big shock to every level of social life. This also had a big effect on political theories as many declarations and proposals called for a transition to direct e-democracy, which sought its theoretical models in the archetype of democracy – the Athenian democracy. However, these theorists have too many times overlooked the fact that although the technical basis could allow radically different conceptions, this alone is not enough for a real transition of democracy. What is needed are extensive social changes. First the existing society and various models of democracy have to be studied, only then one can talk of potential ideals that could be pursued. Are the new electronic tools, which are a prerequisite for the possibility of civil deliberation and the direct participation in virtual space, even compatible with the current hegemonic representative democracy? The question »What does democracy mean and what are its prerequisites?« is inevitable. Only through this the possible practical approaches and those currently in use (in early stages) can be determined. The various different conceptions of democracy mentioned by conflict theories of society are posing a very difficult question, which is not »Is e-democracy feasible?« but »What kind of a democracy do we actually want?«.

Keywords: direct democracy, e-democracy, participation, virtual spaces, internet.

1	UVOD	7
2	TEORETSKA IZHODIŠČA	12
2.1	ANTIČNA DEMOKRACIJA KOT DEMOKRATIČNI ARHETIP	12
2.2	VPRAŠANJE TELES V VIRTUALNEM IN LOČEVANJE PROSTOROV	14
2.3	ELEKTRONSKA DEMOKRACIJA	18
2.3.1	Orodja e-demokracije	20
2.3.1.1	<i>E-dostop do informacij</i>	21
2.3.1.2	<i>Orodja e-deliberacije</i>	22
2.3.1.3	<i>Orodja strukturirane in institucionalne soudeležbe</i>	23
2.3.2	(Ne)kompatibilnost modelov demokracije	23
2.3.3	Participativni modeli demokracije	26
2.3.3.1	<i>Čvrsta demokracija Benamina Barberja</i>	26
2.3.3.2	<i>Model demokratične avtonomije Davida Helda</i>	28
3	PRAKTIČNI PRIMER: FORUM PRIHODNOSTI	29
3.1	PREDPOSTAVKE DELIBERATIVNEGA KOMUNICIRANJA	30
3.2	DEBATE NA FORUMU PRIHODNOSTI	33
3.2.1	Spletna razprava »Model flexicurity v Evropi – DA ali NE?«	34
3.2.1.1	<i>Moderiranje in vodenje razprave – zastavitev problema in vprašanj</i>	34
3.2.1.2	<i>Stališča udeležencev v debati in deliberativni potencial</i>	35
3.2.2	Spletno posvetovanje »Združeni proti raku!«	35
3.2.2.1	<i>Moderiranje in vodenje razprave – zastavitev problema in vprašanj</i>	36
3.2.2.2	<i>Stališča udeležencev v debati in deliberativni potencial</i>	36
3.2.3	Praktična vprašanja	37
3.2.3.1	<i>Evalvacija uspešnosti ter učinkovitosti debate</i>	37

		STRAN:
3.2.3.2	<i>Problem (ne)anonimnosti sodelujočih</i>	38
3.2.3.3	<i>Neobstoj racionalnega diskurza?</i>	38
3.3	REFLEKSIJA IN OMEJITVE PRISTOPA	40
3.3.1	Dominantnost in uboštvo predstavniške demokracije v družbi spektakla ____	40
3.3.2	Strukturne omejitve kapitalistične države	42
3.3.3	Zmote globalizma – dejanskost neoliberalne globalizacije	42
3.3.4	Od modela demokratične avtonomije do kozmopolitske demokracije	45
3.4	POSTMODERNISTIČNA KRITIKA PRISTOPA	47
4	PRAKTIČNI PRIMER: AVTONOMNA TRIBUNA	49
4.1	AVTONOMNA TRIBUNA KOT NOVO DRUŽBENO GIBANJE	50
4.2	KONCEPT MULTITUDE	53
4.3	POLITIČNO DELOVANJE V VIRTUALNEM PROSTORU	56
4.3.1	Delovanje Avtonomne tribune na internetu	59
4.3.1.1	<i>Spletna stran – blog</i>	59
4.3.1.2	<i>Poštna (mailing) lista</i>	60
4.3.1.3	<i>Spletni forum in odgovori sodelujočih na forumu</i>	61
4.3.1.4	<i>Primerjava s Forumom prihodnosti</i>	61
4.4	REFLEKSIJA IN OMEJITVE PRISTOPA	62
5	SKLEP	66
6	SEZNAM LITERATURE	69
	PRILOGE	
	PRILOGA A: SKUPNO POROČILO ODGOVOROV SODELUJOČIH NA FORUMU A.T. ____	76
	SEZNAM SLIK	
	SLIKA 2.3.1: PIRAMIDALNA STRUKTURA ORODIJ E-DEMOKRACIJE	21

1 UVOD

»Podobno kot revolucionarji zgodnje moderne bomo morali na novo izumiti koncept demokracije ter ustvariti nove institucionalne oblike in prakse, primerne za našo globalno dobo.«

Michael Hardt in Antonio Negri (2005, 230)

V zadnjem tisočletju je zahodni svet poleg številnih drugih revolucij doživel tudi tri v shranjevanju podatkov ter posledično širjenju informacij. Prvi je bil razvoj stalne prakse zapisovanja, shranjevanja ter prepisovanja dokumentov, sledila mu je še mnogo večja revolucija, Guttenbergova iznajdba tiska. Zadnja tovrstna revolucija se je pred nekaj desetletji zgodila s pojavom novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT), ki so radikalno spremenile osnovna človeška pojmovanja komuniciranja ter prenašanja in shranjevanja informacij. Lahko bi napeljevali na tezo, da je zadnja od omenjenih revolucij bila največja. Njen vpliv na družbo je namreč že sedaj tako zelo korenit, da jo nekateri avtorji špekulativno primerjajo celo s pomembnostjo industrijske revolucije (Malina 1999, 23).

Prav nove tehnologije naj bi pomembno vplivale na procese globalizacije in spodbudile pomembnost moderne nacionalne države. Rosenau prehod od politike, v kateri so dominantne nacionalne države, k policentrični politiki na primer zveja na tehnološko vprašanje. Tehnologija je po njegovem odpravila razdalje in dodala mednarodni odvisnosti povsem novo kakovost. Čeprav ne gre precenjevati pomembnosti novih IKT, jih nedvomno v tej smeri lahko uvrščamo med najpomembnejše katalizatorje sprememb. Held in Gilpin podobno kot Rosenau postavljata v ospredje pomen tehnološke globalizacije, vsaj delno pa jim pritruje tudi Ulrich Beck. V *mnogorazsežnem* spektru dimenzij globalizacije govori o informacijski globalizaciji, ki izhaja iz trajne informacijsko in komunikacijsko tehnološke revolucije, to pa po njegovem spada med razloge, ki delajo globalnost za nepreklicno. (Beck 2003)

Beck za formativni trenutek informacijske globalizacije opredeli znameniti govor Borisa Jelcina Moskovčanom zoper komunistične pučiste. Imel ga je pred oklepnikom in ni ga prenašala sovjetska radiotelevizija, ampak CNN prek satelita. Iz tega razpoznava »eklatantni pomen globalnega informacijskega omrežja, ki ga simbolizirajo sateliti: zaznamuje konec veljave informacijske suverenosti nacionalne države kot dela njene politične suverenosti«. (ibid., 35) Za čigav puč je v tem primeru res šlo, pustimo v

presojo zgodovinarjem, za nas je pomembneje, da so »med vsemi silami, ki delujejo kot odstranjevalke meja, informacijski tokovi morda najtrdovratnejši« (Appadurai v Beck 2003, 79-80). Prav te nove in revolucionarne tehnologije stojijo v ozadju pričujoče naloge, pri čemer se natančneje osredotočam izključno na virtualni prostor: internet, svetovni splet, svetovna mreža mrež in kar je še podobnih izrazov, bodo torej tehnološka podlaga za moje pisanje¹.

Z zadnjim velikim tehnološkim prebojem smo v družboslovnih teoretskih krogih bili priča dvema skrajnostima, katerih temelje lahko iščemo predvsem v tehnološkem determinizmu. Na eni strani so stale distopične razlage, ki so videle sodbo za novo tehnologijo predvsem v okvirih Orwellovskih nočnih mor nadzorovanja, na drugi pa je ždel utopizem, po katerem naj bi nova tehnologija kar sama po sebi prinesla politično emancipacijo ljudi in prehod v družbo neposredne demokracije².

V okviru tega hiper-optimizma je bilo govora kar o kvantnih skokih na področju demokratične politike in nič manj kot paradigmatskih premikih (Becker v Hague in Loader 1999, 3) ali pa o elektronski republiki, spremembah v smeri elektronske agore, v Atene brez sužnjev (Grossman v Oblak 2002, 14). Šlo je seveda predvsem za govorjenje o potencialih in možnostih, ki so obstajali in še obstajajo, avtorji pa so vseeno preveč izpuščali širše družbene okvire, obstoječo politiko ter pojmovanja demokracije.

Nov tehnološki preboj je neizpodbiten, vendar pri tehnologiji je v okvirih družboslovja smiselno preučevati predvsem, kakšne potenciale le-ta lahko ponudi v praktični uporabi, ter jo obenem razumeti v okvirih obstoječe družbe. Družba in tehnologija (in način uporabe prav te) sta bili zmeraj tesno prepleteni. Nepristajanje na nevtralnost novih IKT nam pomaga razumeti, zakaj skoraj zagotovo še precej časa ne bomo v družbi primerljivi atenskemu *polisu*, ki ga preučujem v prvem poglavju nadaljevanja. Družba bo tehnologijo v veliki meri prikrojila v takšno smer, kot se bo odločila sama; skoraj zagotovo bo le reflektirala družbo³. Mojega nadaljnjega pisanja v prvem poglavju o potencialih bolj participativne demokracije zato ne gre razumeti kot

¹ V semantično razpravo se nisem spuščal, čeprav bi mi to marsikdo lahko očital. Bistvena predpostavka se mi zdi, da so za moje preučevanje v tem primeru relevantne tehnologije, ki omogočajo relativno preprosto in hitro večsmerno komunikacijo. Andrej Škerlep v tekstu 'Komuniciranje v virtualnih svetovih' to definira kot »računalniško posredovana komunikacija ... predvsem tista, ki teče na svetovni računalniški mreži Internet« (Škerlep 1994, 31).

² Podrobneje v Hill in Hughes 1998; Hague in Loader 1999; Oblak 2002; Lukšič 2003b; Barber 2003.

³ Glej Barber 2003; Hague in Loader 1999, 3-5. Postmanovo (1985) slikanje temne podobe televizije na primer je izjemno lucidno, saj vzroke za stanje išče v širšem družbenem kontekstu, a Bourdieu (2001) s preprostim branjem na sami televiziji prikaže, da ne gre za nevtralen medij. Avtorja pa dejansko hodita z roko v roki, saj Bourdieu poudari, da gre pri njegovem TV predavanju za izjemo, ki potrjuje pravilo.

nekaj, kar je že *dano*, ampak nekaj, do česar bi *lahko* prišlo s korenitimi spremembami, ki bi segale vse do strukturnih sprememb v družbi. Navsezadnje sta se tudi Marx in Rousseau, ki spadata med najbolj radikalne demokrate, dobro zavedala, da njuna idealna pogleda na demokracijo nista skladna s svetom, v katerem sta živela (Held 1989, 173).

Ugovore in omejitve s širšo razpravo podajam v refleksijah k praktičnima deloma te naloge, kjer ugotavljam, kje so morebitne strukturne omejitve ter pomanjkljivosti idealnih pristopov, za kar se moram ukvarjati tudi z analizo kapitalistične ureditve. V prvem delu nadaljevanja, torej v drugem poglavju, pa se poleg že omenjene demokracije stare Grčije ukvarjam še z vprašanjem (ne)pomembnosti telesa za participacijo v ustvarjanju demokratične politike, kar mi daje teoretske temelje za razpravljanje o demokraciji v virtualnem prostoru. Vprašanje, ki me je v tem okviru vodilo, je bilo ali je virtualni prostor lahko enakovreden »realnemu«, fizičnemu prostoru. Sledi obravna elektronske demokracije, kjer sem se podrobneje posvetil participativnim modelom, pri tem pa sem moral preučiti še pripadajoča e-orodja in potenciale, ki jih nosijo.

V samem jedru preučevanj e-demokracije so bile prve teorije usmerjene prav v približevanje idealni neposredni demokraciji, zelo kmalu pa so jim sledili zagovorniki predstavniške demokracije ter jim oporekali ali jih postavljali na (družbenopolitično gledano) realna tla. Od takrat so se teorije močno diverzificirale in dopolnile, med dvema skrajnostima pa so nastale vmesne stopnje, ki se v zadnjih letih vedno bolj dopolnjujejo predvsem s številnimi praktičnimi poizkusi. (Dijk 1996, 43-44)

Eden izmed takšnih praktičnih primerov je Forum prihodnosti, ki ga predstavljam in analiziram v tretjem poglavju. Pod pokroviteljstvom Centra za e-demokracijo so bili postavljeni posamezni spletni forumi, ki so temeljili na tematsko usmerjenih debatah ter aktivni moderaciji. Opirali so se na predpostavke deliberativnih praks komuniciranja, ki se jim posvečam že pri razdelavi e-orodij, dodatno pa ta pristop preko Habermasovega racionalnega diskurza opisujem še v tem poglavju. Pri nekaterih izvedbah spletnih debat in posvetovanj na Forumu prihodnosti sem z mobilizacijo sodelujočih, moderacijo in s poročili sodeloval sam, zato me je zanimal širši vpogled v problematiko deliberacije. V nalogi me zanima ali lahko podobni primeri neposredne participacije bistveno pripomorejo k zviševanju legitimnosti obstoječega političnega sistema in pripadajočih institucij ter morda vodijo v naraščanje politične emancipacije in aktivnosti ljudi.

Treba je priznati, da so kljub izjemnemu porastu IKT v zadnjem desetletju spremembe v političnih praksah ali samem pojmovanju politike do sedaj bile minorne,

še posebej kar se tiče morebitnih sprememb pri klasičnih političnih institucijah⁴. V tem oziru je bil, vsaj če se ozremo na teoretike postmoderne, veliko bolj očiten upad moči ter suverenosti nacionalne države, s čimer bi pravzaprav lahko prišlo do novih praktičnih »težav« na širšem polju e-demokracije. Vsaj posredno je bil na tem področju morda največji uspeh sprejetje Aarhuške konvencije, ki se neposredno navezuje na participativno politiko, ki je v ozadju preštevilnih teorij e-demokracije, in gre torej za določen prelom s hegemonistično (strankarsko/parlamentarno) koncepcijo demokracije. Čeprav konvencija zaenkrat še čaka na pravo implementacijo, je področju ekologije bil s tem brez dvoma podeljen poseben status, kot logično pa se je odprlo okno prav za elektronsko povezovanje civilne družbe in političnih institucij moderne⁵.

Miselni tok postmodernih teoretikov prevzamem v četrtem delu, ko predstavim delovanje Avtonomne tribune in ga postavim kot nasprotje do tistega trenutka napisanemu. Glavni vir za konceptualizacijo sta Negri in Hardt. Pri Avtonomni tribuni gre za *ad hoc* gibanje, ki je vzkliko ob napovedanih spremembah visokošolske zakonodaje in jim nasprotovalo preko nekonvencionalnih političnih praks. Osredotočam se predvsem na delovanje gibanja v virtualnem prostoru in na orodja, ki se jih je pri tem uporabljalo, pri tem pa nakazujem na potenciale, ki jih prinašajo IKT in opozarjam na možnost *drug(ačn)e zgodbe*. Natančneje razpravljam o teoretskih predpostavkah takšnih gibanj in možnostih za širše demokratiziranje ter spremembe v družbeno-politični strukturi, ki jih po mnenju nekaterih avtorjev *multituda* nosi s seboj. Sodelujočim pri Avtonomni tribuni, ki so sodelovali na spletnem forumu, sem poslal vprašanja glede njihove politične aktivnosti, s čimer sem hotel bolj natančno prikazati stališča sodelujočih do potencialov elektronske participacije in obstoječe politike. Poročilo je napisano po zgledu poročil Foruma prihodnosti, predpostavljal pa sem, da bo viden izrazito negativen odnos do obstoječih političnih institucij (dostopno kot priloga A).

Temu bi lahko rekel tudi zunanji okvir naloge, ki jo v osnovi sestavljata dva miselna tokova, ki sta močno skeptična drug do drugega, čeprav je obema v interesu drugačna, bolj politično ozaveščena ter aktivna družba, in bolj participativne ter posledično horizontalne oblike samovlade. Tukaj je še tretji miselni tok, ki je trenutno

⁴ Hill in Hughes to preko empirične analize vsaj za »ljubitelje politike« potrjujeta (jemati ju gre z zadržki): internet ne spreminja ljudi ter njihovih prepričanj, razdelitev politične podpore in podpore mainstreamovskim strankam je ista kot v »resničnem svetu«, predvsem gre za drugačen medij in nič drugega. (1998, 42-45; 71-74; 181-185) Podobno Clift: »Čeprav ta (participativni, op.p.) potencial narašča, pa je realnost še vedno taka, da se izkušnje večine ljudi in vlad spreminjajo le v majhni meri« (2004, 4)

⁵ Glej Lukšič 2002; Delakorda 2001; Lukšič 2003b, 6.

skoraj brez dvoma dominanten in za katerega skušam dokazati, da že v sami strukturi močno omejuje morebitne spremembe v emancipirano in demokratično družbo. Ta širok okvir daje vedeti, da to nikakor ni ozko usmerjena naloga o elektronski demokraciji, ampak nudi zaradi povezanosti stvari širok politološki vpogled v morebitne potenciale in omejitve, ki jih določajo zelo široki ter pomembni miselni tokovi. Zaradi umeščenosti v širši družbenopolitičen kontekst je zastavljena naloga za moje znanje morda preambiciozna, kar je njena največja pomanjkljivost, saj nisem upošteval modrih navodil Umberta Eca po akademski ponižnosti. Prevzemam odgovornost za vse pomanjkljivosti, ki se jih tudi zaradi omejenosti s prostorom povsem zavedam, vendar bilo bi mi prevarantsko pisati utopistično zgodnico brez kančka (samo)refleksije. Kot pravi Benjamin Barber, bi lahko preprosto debatirali o možnostih participativne ali čvrste demokracije, konstruirali forme deliberativne vključenosti in tako dalje, a kaj točno nam to pomaga, če je samo vprašanje demokracije in odločanja pod vprašanjem? Če so temeljne odločitve, predpostavke družbe, ki odločajo o naši usodi, povsem izven naših rok? Demokracija bo izhajala iz nekaterih nujnih globalnih odločitev in tudi ta širši vpogled je vsaj okvirno potrebno povzeti, če se hoče pisati o omejitvah, s katerimi se nujno soočajo (ožje) teorije elektronske demokracije. (Barber 2003a, xii-xix)

V samem pisanju me je vodilo prepričanje o omejenosti trenutno dominantnega modela demokracije, v katerem se demokracijo percipira skoraj izključno kot izvajanje ljudske volje na vsaka štiri leta; kjer je politika omejena samo na parlament ter stranke in nima pravzaprav nič skupnega z izvirno koncepcijo tega pojma. Nezaupanje v institucije in politiko je alarmantno, demokracija pa se prevrača v spektakel, ki ga velikokrat diktirajo tehnokrati, kar lahko ima že na kratek rok pogubne posledice (npr. Italija). Moj osebni ideal je aktiven, politično ozaveščen posameznik, ki zna reflektirati svojo pozicijo. Brez vsaj osnovne izpolnitve tega predpogoja je težko govoriti celo o približku k demokratični družbi, a za to so potrebni primerni okviri. Preko tega lahko gravitiram proti idejam neposredne demokracije in participativnim idealom, ki lahko na primer vključujejo deliberativno komunikacijo. Te ideje poizkušam preko naloge aplicirati v elektronsko sfero, kjer so se morda razvila učinkovita orodja za izpolnitev teh utopičnih idej. To nikakor ni zagovor plebiscitarnih modelov elektronske demokracije, ki bi v trenutnih razmerah delovali kvečjemu diametralno nasprotno od zaželenega. Prav tako ni slep zagovor lepot *novega reda*, ki je zaradi IKT le korak stran. Na eni strani govori naloga o potencialih in omejitvah, na drugi pa o treh *vpogledih*.

2 TEORETSKA IZHODIŠČA

Teoretski okvir začenjam z obravnavo antične (klasične) demokracije, ki je za začetek mojega dela pomembna iz več razlogov. Gre za morda prvi znan praktičen primer demokracije, ki je vključevala neposredno participacijo državljanov, kar še danes nudi pomembna izhodišča za razmišljanja o teh vrstah demokracije⁶. Omogoča nam širše razumevanje, kaj je v svoji prvotni obliki demokracija sploh bila. Še pred nekaj leti so se teorije, ki so se navezovale na ta tip demokracije, največkrat zdele skrajno utopične, danes pa se jih vedno pogosteje predstavlja kot realnost. Pri tem se pojavljajo številne »rivalske« konceptije tipov neposredne demokracije in med seboj vsaj navidez konfliktni širši miselni tokovi, ki velikokrat stojijo za njimi.

Brati o antični demokraciji s pomočjo Hannah Arendt mi obenem daje učinkovite teoretske predpostavke za mišljenje o demokraciji v virtualnem prostoru, kjer se zaradi neprisotnosti fizičnega telesa često pojavljajo (morda le implicitni) ugovori na račun možne inferiornosti tega javnega prostora napram deliberaciji ter participaciji v »realnem« oziroma fizično otipljivem svetu. Dokazati poizkušam, da temu ni tako, postavim pa tudi ugovore tej dihotomiji, torej k strogemu ločevanju na dva svetova.

Po uvodnem postavljanju temeljev za obstoj virtualnega razčlenjam pojem elektronske demokracije in se posvetim e-orodjem demokracije, ki nosijo s seboj praktične možnosti za različna pojmovanja demokracije. Iz tega izhajajo različni modeli e-demokracije, natančneje pa predstavim dva modela, ki vključujeta prizadevanje za redefinicijo razumevanja demokracije in prehod v bolj participativno politiko.

2.1 ANTIČNA DEMOKRACIJA KOT DEMOKRATIČNI ARHETIP

Antična demokracija kot demokratični prototip se začne razvijati okoli leta 600 pred našim štetjem. Svoj vrhunec doživi v atenskem *polisu*. Najpomembnejši ideal atenske demokracije po Perikleju je neposredna demokracija, kjer je vladavina popolnoma v rokah ljudstva, izhaja iz ljudstva, o javnih zadevah pa odloča vse ljudstvo. Prav to tudi pomeni beseda demokracija oz. *demokratia*, ki izhaja iz grščine: *demos* kot

⁶ Held omenja, da so mnogi elementi ureditve podobne *polisu* bili sicer v uporabi že veliko prej, natančneje za časa Mezopotamije, tudi ostale institucionalne ter konceptualne politične inovacije pa so na vzhodu bile poznane že pred antično Grčijo. Vseeno je antični polis daleč najbolj raziskan primer neposredne demokracije, ki je imel največ vpliva na zahodno demokratično misel. (Held 1993, 16)

ljudstvo in *kratein* kot vladanje. Ni bilo pomembno, iz katerega družbenega razreda si, ampak kako sposoben si – vsi so namreč imeli iste pravice tako na govorniškem področju (*isegoria*) v skupščini kot tudi na področju prava. Na dan zasedanja skupščine so se vsi polnopravni državljani Aten zbrali na griču, imenovanem *pniks*, in neposredno odločali o zadevah javnega značaja. (Finley 1999) Javno življenje sicer poteka na mestnem trgu, na *agora* (Habermas 1989, 15), iz tega pa izhajajo utopistične vizije elektronskih agor⁷. Ločnica med neposredno demokracijo – odločanjem vseh ljudi o vsaki odločitvi posebej – in posredno demokracijo moderne nacionalne države, kjer odločajo namesto državljanov v parlament izvoljeni poslanci, je torej jasno začrtana.

Kljub očitnim omejitvam⁸, s katerimi se je soočala atenska demokracija, gre še danes z razlogom za politično ureditev, ki zaradi resnično radikalne narave buri duhove številnih teoretikov⁹. Po Heldu (1989, 25) gre za eno izjemno redkih zgodovinskih priložnosti široke in polne participacije v javnih zadevah. Na ta koncept se navezujejo različni modeli demokracije, ki gradijo svoje predpostavke na neposrednem političnem delovanju ali vsaj močno povečani participaciji posameznikov (participativna demokracija). Atene so imele idealnega državljana, ki je bil skoraj po pravilu politično ozaveščen ter aktiven, javne debate so vključevale elemente deliberativnosti, navsezadnje pa gre tudi za enega prvih znanih primerov demokratične ureditve sploh.

Arendtova dodatno redefinira celoten koncept *polisa*, saj le-ta zanjo ni mestna država v fizičnem prostoru kot za večino klasičnih tolmačev tega časa¹⁰. Je organizacija ljudi, katere pomen vstaja iz delovanja, medsebojne komunikacije ter skupnega življenja, kar vzpostavlja skupen prostor med sodelujočimi v najširšem

⁷ Te je posvajal tudi popularni politični diskurz, Bill Clinton je govoril o »našem novem mestnem trgu«, podobno je bilo tudi gledišče Ala Gora. (Oblak 2003, 16-17)

⁸ Najbolj očitna omejitev je zagotovo predpogoj »polnopravnega državljanstva«, ki je bil vstopnica za prehod v javno sfero, kjer so se oblikovale politične odločitve. Že *a priori* so iz javnega življenja tako bile izključene ženske, posamezniki brez lastnine, otroci in sužnji. Finley ocenjuje, da je v določenih obdobjih bilo polnopravnih državljanov Aten krepko pod polovico vseh prebivalcev. (Finley 1999) Nedvomno je šlo torej za ekskluzivistično ter elitistično ureditev. A ob tem je nujno omeniti tudi mukotrpno pridobivanje volilnih pravic v modernih nacionalnih državah, če govorimo o parlamentarni demokraciji, ki je potekalo skozi stoletja bojev. V nekaterih Švicarskih kantonih ženske niso imele volilne pravice vse do leta 1987! Tudi sicer so se Atene v tistem času »odlikovale« kot osvajalska država, vojaški pohodi so prinesli materialne koristi vsem državljanom, pogost pa je bil tudi *ostrakizem*, s katerim se je odstranjevalo (izobčilo) nezaželene državljane (Finley 1999).

⁹ Med bolj naklonjenimi avtorji lahko omenim Benjamina Barberja, ki svoj koncept čvrste demokracije neposredno povezuje z antičnim polisom (Barber 2003a, 118), Hannah Arendt (1998; 1996) prav v teh okvirih išče idealnega državljana ter možnosti politične akcije, David Held pa poleg lastnega navezovanja na to obdobje z njim neposredno povezuje tudi Marxa in Engelsa ter njun model »prave demokratične ureditve«, Pariško komuno iz leta 1871 (Held 1989, 39). Sem lahko uvrščamo še zgodnje e-demokratične utopiste, kritik, ki se navezujejo na ureditev, pa je prav tako vsaj toliko kot naklonjenih izpeljav.

¹⁰ Glej na primer Finley, 1999; Held, 1989.

možnem pomenu. (Arendt 1998, 192-199) Brez te specifične substance se torej ne more govoriti o *polisu*, ki je posebna politična ureditev, in ne država kot taka. Pravzaprav *polis* ne obstaja brez politično aktivnih državljanov, struktura pa je le okvir za njihovo javno delovanje. »Ne Atene, ampak Atenci so bili polis« (ibid., 195).

Obstajalo je dovolj predpogojev za delovanje neposredne demokracije. Strogo zamejitev polnopravnega članstva v družbi sem že omenil, Arendtova pa pri tem daje poudarek na strogo ločnico med javno in zasebno sfero. Prav ta je omogočala jasno delitev med tistimi, ki so upravičeni do udejstvovanja v javni sferi, in tistimi, ki do tega udejstvovanja niso bili upravičeni. Biti svoboden je tako pomenilo kvečjemu biti svoboden od neenakosti; dovoljenje, da si lahko prestopil iz zasebne sfere, imenovane *oikos*, v kateri ni bilo svobode (svoboda je pomenilo ne vladati nad nekom in ne biti vladan), v javno sfero, imenovano *polis*. Le v javni sferi se je odločalo o zadevah družbenega pomena. (Arendt 1996, 30-40)

Ljudje so lahko živeli kot državljani zgolj prek *polisa* in če se niso zanimali za politiko, so veljali za nezaželeni¹¹. V svobodnem in odprtem političnem življenju so se razvijale sposobnosti in spretnosti posameznikov. Vsekakor je *polis* določal življenja v tem modelu *klasične demokracije*, njegove značilnosti pa so bile enotnost, solidarnost, participacija in, kot že omenjeno, zelo omejeno državljanstvo. (Held 1989, 26-33) Nujno je poudariti, da je še vedno šlo le za vladavino *številnih*, ne za vladavino *vsakogar*. Do tega premika pride šele med sedemnajstim in osemnajstim stoletjem, ko moderna demokracija nima več omejitev – postane univerzalna. S tem se pojavijo tudi radikalna pojmovanja enakosti in svobode. (Hardt in Negri 2002, 232)

V tretjem razdelku tega dela bo vidno, da v okvirih deliberativne »forumske« demokracije prav tako obstaja točno zamejen prostor, kjer naj poteka debata in tudi o čem naj se debatira. Vprašanja zasebnega in javnega prostora pa so prav tako aktualna že, ko se postavlja same temelje o čem naj bi sploh bilo v družbi smiselno razpravljati.

2.2 VPRAŠANJE TELESA V VIRTUALNEM IN LOČEVANJE PROSTOROV

Potenciali praktične uporabnosti modelov demokracije, ki so zagovarjali takšno ali drugačno neposredno demokracijo, so se s prihodom novih IKT drastično spremenili.

¹¹ Za človeka, ki se ni zanimal za politiko, je bil skovan izraz *idiot*. Na Periklejevem nagrobnem govoru celo piše, da za takšnega »pravimo, da tu sploh nima kaj početi«. (Tukidides v Held 1989, 26).

Modeli naenkrat niso več delovali kot nemogoča radikalna misel, saj so bile premagane mnoge težave, ki so poprej onemogočale neposredno in preprosto komuniciranje med ljudmi, ki so medsebojno oddaljeni v prostoru. Podobno je tudi s problemom velikosti (fizične *mere*) samega političnega prostora, za katerega Sacojeva ugotavlja, da je bil glavna ovira in obenem izgovor za zavračanje bolj neposredne demokracije. Z novimi IKT je velikost postala kar se le da relativna¹². (Saco 2002, 43-46)

A v teh okvirih se je začelo postavljati novo vprašanje ali demokracija potrebuje fizično (telesno) prisotnega človeka. Za politike in mnoge teoretike je namreč značilno, da »tretirajo prostor političnega dobesečno kot statično in fizično “shrambo”, kamor ima državljan, zreduciran na telo, dostop ali pa tudi ne« (Saco 2002, 37). Internet in prostor virtualnega je s strani politike tako največkrat viden kot nekaj, kar je inferiorno fizičnemu svetu, kjer se tvori tista prava politika; v večini primerov se zato internet v politiki uporablja kvečjemu za (samo)promocijo, ne pa resno komunikacijo, kaj šele deliberacijo, ki bi nato obrodila sadove v javnih politikah¹³.

Sacojeva preko branja Arendtove zato preučuje demokracijo stare Grčije in morebitno nujnost fizičnega telesa za ustvarjanje politike. Ugotavlja, da je že s preučevanjem drugačnega modela demokracije Arendtova resno postavljala ustaljene vzorce predstavniške demokracije pod vprašaj. Ker so bili med političnimi značilnostmi atenske demokracije govor, akcija in debatiranje v prostoru, *polis* pa so bili ljudje, bi se politična aktivnost lahko odvijala tudi kjerkoli drugje. Posebej pomembno je izpostaviti njeno preučevanje prostora političnega in predpostavko o nujnosti izključitve fizičnega telesa od političnega. Arendtova torej ne le, da telesa ne vidi kot pomembnega, ampak celo predpostavlja njegovo izključenost, kar pa je po Sacojevi zelo podobno diskurzom kiber-demokracije, katerih konstrukti gledajo na pogovorni prostor kot *a priori* breztelesen. Prepričana je, da kljub temu, da je Arendtova dajala prednost fizični medsebojni komunikaciji, to še ne pomeni, da »karkoli izhaja iz te fizične prisotnosti«¹⁴.

¹² Podobno Benjamin Barber, ki »sklepa, da je velikost politične skupnosti dejansko relativna in ne absolutna mera ... Kajti politična skupnost je “človeško omrežje, ki ima izvor v komunikaciji,” ...« (Saco 2002, 43). Z novimi IKT je komunikacija med zelo oddaljenimi ljudmi naenkrat postala čisto vsakdanja, Barber gre celo tako daleč, da meni, da je govor (komunikacija) postal sinonim za politiko (2003, 173).

¹³ Glej tudi Lukšič (2003a). Vprašanje se mora nujno navezovati na specifične modele demokracije, ki jih politične elite tudi zaradi lastne pragmatičnosti ne zastopajo enako intenzivno (če sploh).

¹⁴ Telo ima pri Arendtovi tri poglobitve funkcije: prva je govorjenje in delovanje, nujnost telesa pa bi pomenila, da izključujemo iz javnega različno hendikepirane; druga funkcija telesa je, da je predmet samo-identifikacije človeka, česar sfera (virtualnega) javnega ne izključuje; tretja, ki je odločilna za našo interakcijo z drugimi v virtualnem, pa je, da besede nekoga drugega lahko pripišemo nekemu telesu, pripnemo na nekoga drugega, drugače ostane anonimen. Kot omenjam v nadaljevanju, je ta problem v prihodnosti mogoče reševati preko digitalnih državljanstev, siceršnja predpostavka pa bi pravzaprav

Glavna predpostavka za Arendtovo je namreč komunikacija ter mreža družbenih odnosov, ki jo je treba zagotoviti, in v kateri se odvije politična akcija in delovanje¹⁵. Sacojeva zaključí, da bi breztelesen »spletni« prostor, kot ga poznamo danes, zaradi številnih pozitivnih lastnosti napram realnemu svetu lahko imel pri Arendtovi celo prednost. (Saco 2002, 46-59) Habermasovo (1989, 15) stališče je podobno: javno življenje, ki poteka na *agora*, se konstituira v pogovoru prav tako kot v skupnem početju.

Predvsem je v tem primeru pomembno, da se gre prek nujnosti fizične in »trenutne« prisotnosti v točno določenem (fizičnem) prostoru. Raziskave obenem že kažejo potencialno inkluzivistično plat interneta, ki lahko v politične ter komunikacijske procese vključi tradicionalno izključene skupine¹⁶. Fizično telo torej nima bistvenega pomena za demokratično ustvarjanje politike; v najboljšem primeru bi pomen telesa moral biti sekundaren. Fizično telo se s tem umakne deliberaciji, razpravljanju in argumentiranju. Je nepomembno, ker se umakne *idejam* in komunikaciji, kar je tisto pravo bistvo političnega. V primeru, da sprejmemo takšen pogled na same temelje demokratičnega odločanja, moramo tudi fizični in virtualni politični prostor videti kot drug drugemu povsem enakovredna¹⁷.

To je še posebej smiselno, če se zavedamo mnogoterosti razumevanj telesa in njegovih sprememb v sodobnosti. Južnič (1998, 10-12) se na primer sprašuje o pomenih telesa v različnih znanstvenih disciplinah, zato govori o modelih telesa (neobstoje staticnega in plurantost teles) in njegovem neprestanem spreminjanju. Longo (2003, 23-25) govori o radikalnih transformacijah in celo *homo technologicusu* kot o *homo sapiensu*, spremenjenem s strani tehnologije in ostalih invazivnih posegov. Končamo pa lahko s Fortunatijevo, ki problematizira same meje telesa in njihovo striktno definiranje. To je še posebej opazno s prihodom novih tehnologij, a že prej so bile meje težko določljive. Je glas del telesa, je njegov podaljšek? Kaj pa osebni prostor, obleka?

pomenila, da fizično prisotni ljudje nikoli ne lažejo, ko pravijo, da gre zares za njihova stališča in besede. Za podrobnejšo razčlenbo glej Saco 2002, 56-58.

¹⁵ Klasične premise predpostavljajo fizično (*face-to-face*) državljansko participacijo, a če razumemo družbene prostore kot družbeno sproducirane, potem so mogoči zelo različni načini konceptualizacije participatornih prostorov. (Saco 2002, 200)

¹⁶ Raziskava Disability review 2007 (Laidler in drugi 2007, 33-34) ugotavlja, da so osebe z zmanjšanimi možnostmi/invalidnostmi, anketirane v Veliki Britaniji, v kar 90% uporabljale internet. Prejšnje raziskave pa, da je za več kot polovico dostop do interneta izjemnega pomena. Več o tem na <http://www.e-participacija.si/si/refleksije/inkluziven-internet.html> (7. februar 2008) Lukšič (2003, 489) poudarja, da si prav marginalizirane skupine ter sistemsko izrinjeni iz komunikacijskih in odločevalskih procesov prizadevajo za bolj participativne demokratične pristope. Glej tudi Mele 1999 za potencialne učinke interneta.

¹⁷ Ob tem je nujno opomniti, da pomembnost telesa v virtualnem svetu ni nič manj pomembna kot v »realnem« svetu, saj še vedno zavzema skoraj osrednjo vlogo. Telo, binarno ločevanje spolov in druge kulturne karakteristike iz realnega sveta se le nadalje reproducirajo v kiberprostoru. Glej O'Brien 1999.

Razlogov tudi ne gre iskati le v samem telesu, ampak jih lahko vidimo že v tem, da se lahko definirane meje že v naslednjem trenutku spremenijo. (Fortunati 2003, 62) Prav področje komuniciranja, za katerega je težko definirati ali je fizično in zakaj (ne), je tisto, ki se je s prihodom novih IKT morda najbolj drastično spremenilo. To pa je tudi vprašanje, ki močno zaposluje teoretike (za moderno) radikalnih modelov demokracije in problem, ki se mu v nadaljevanju posvečam sam.

Ob zapisanem se je prav tako smiselno vprašati o strogem ločevanju virtualnega in realnega sveta, kot da gre za dve povsem različni *življenji*, čeprav se večkrat zdi, da je ravno obratno¹⁸. Problemi, vprašanja, družbena trenja, sovraštvo, prijateljstva so razmerja, ki se kvečjemu prenašajo iz realnega sveta v virtualnega ter obratno. Morda se v virtualnem mestoma kvečjemu intenzificirajo, a v samem bistvu bržkone ostajajo ista.¹⁹ Namesto tipičnega binarnega ločevanja je po mojem mnenju bolj smiselno gledišče, ki lahko vidi ta dva svetova kot komplementarna in medsebojno dopolnjujoča se, vsak ima namreč potencialno pomembne prednosti in seveda tudi pomanjkljivosti.

Običajne (*common*) premise predpostavljajo fizično (*face-to-face*) državljansko participacijo, a če zastopimo družbene prostore kot družbeno sproducirane, potem so mogoči zelo različni načini konceptualizacije participatornih prostorov, na katere ne gledamo tako omejeno (Saco 2002, 200). Mnogo skupnosti, ki so bile prvotno locirane le v realnem svetu, je svoje delovanje preneslo še v virtualni prostor, ki je postal komplementaren za njihovo delovanje, obenem pa s seboj nosi potencial, da bi lahko pripomogel k inkluzivnosti (glej Locke 1999). Omeniti velja, da se vedno pogosteje dogaja tudi obratno; mnogo skupnosti ima prvotne korenine v virtualnem in prenašajo svojo aktivnost ter delovanje (bodisi politično bodisi kakšno drugačno) v fizični svet.

V četrtem razdelku, kjer se ukvarjam z Avtonomno tribuno, bo hitro jasno, koliko lahko k neinstitucionaliziranim gibanjem prispevajo nove tehnologije. V tem primeru jim niso konkurenčne, saj so le dodale nov spekter k možnostim delovanja,

¹⁸ V »hiperrealnosti« Baudrillarda, kjer živijo prebivalci prvega sveta, na primer sploh ni več mogoče ločevati virtualnega in realnega sveta (Beck 2003, 83). Pri tem Beck ne omenja avtorjevega izjemno pesimističnega pogleda na to dejstvo, ki naj bi na družbo, politiko in demokracijo po njegovem deloval kvečjemu zelo negativno.

¹⁹ K temu lahko prispeva občutek anonimnosti, ki pa je dejansko varljiv, saj je zelo težko priti do takšne anonimnosti, da uporabnika ne bi bilo mogoče izslediti, delovanje je velikokrat celo bolj javno (več o tem v Kovačič, 2003). Po Bowkerju (2007, 22-25) z novimi IKT na primer puščamo za seboj vse številčnejše sledi. Prav tako bi si ustvarjali iluzije, če bi predpostavljali, da se nestrpnost in sovraštva ne prenašajo v virtualni svet (glej na primer članek »*The Brave new world of e-hatred*« objavljen v *The Economist*); Hill in Hughes pa sta že leta 1998 v že poprej omenjeni študiji preko empiričnih analiz ugotavljala, da pri uporabnikih interneta v dojemljanju politike ni prišlo do bistvenih sprememb. Podobnega mnenja je danes Barber, ki piše, da »nove tehnologije vsaj na začetku stremijo v zrcaljenje in ojačanje družbe iz katere izhajajo, ne pa v njeno preoblikovanje oz. transformacijo« (Barber 2003, XV)

razpravljanja ali razširjanja informacij, kar dopolnjuje njihov družbeni potencial. Posamezni akterji namreč zelo pogosto aktivnost ter informacije nato posredujejo naprej v (lokalni) fizični prostor ali ga nadalje v virtualnem prostoru razširjajo preko mrež, v katere so vključeni sami.

Iz zapisanega potemtakem izpeljujem dve predpostavki: 1.) fizična prisotnost za kvalitetno deliberacijo ali participacijo ni pogoj, telo ne dodaja h kvaliteti demokratičnega procesa; 2.) ostra dihotomija na *realen* in *virtualen prostor* ni smiselna, ker delovanje v enem v nobenem oziru ne onemogoča hkratne participacije v drugem (koncepta si nista nasprotujoča ali konkurenčna, kvečjemu sta komplementarna).

2.3 ELEKTRONSKA DEMOKRACIJA

»Vprašanje, ki se zastavlja, ni, ali bomo imeli e-demokracijo. Le-ta obstaja že zdaj, saj demokratične institucije, državljani pa tudi nedemokratični soudeleženci že zdaj uporabljajo ta medij. Vprašanje je, kje smo in kakšne možnosti se nam odpirajo, kakšne vrste e-demokracijo lahko zgradimo, ali – bolje – bi morali zgraditi.« Steven Clift (2004, 3)

Clift (2004, 3) je mnenja, da je za demokracijo bistvenega pomena poglobljanje sodelovanja državljanov v političnih procesih, ker to oblasti v vseh državah omogoča usklajevanje volje ljudi in učinkovitejše odgovarjanje na izzive. Zagovarja model postopnega razvoja demokratičnega nadgrajevanja družbenih institucij.

Poizkusimo iti za trenutek preko tega mišljenja, v katerem se demokracija odvija samo v obstoječih institucijah moderne nacionalne države. Demokratično delovanje se odvija še na drugih nivojih, potenciali IKT izkoriščajo tudi drugi akterji, ki morda niti tem institucijam niti institucijam klasične (moderne) civilne družbe sploh ne priznavajo legitimnosti. Zagotovo bi težko rekli, da so te institucije ravno arhetip demokratičnega delovanja. V nasprotnem primeru sploh ne bi potrebovale dograjevanja s participativnimi orodji in bi celotna debata, ki sem jo v tej nalogi načel, bila odveč. A demokracija obstaja tudi izven teh institucij in morda so ravno IKT nosilci potenciala za širše družbene spremembe, ki bi lahko po mojem mnenju izhajale iz drugega konca naše zgodbe, torej ne s strani obstoječih institucij. Clift (2004, 4) še omenja, da je enostavno opustiti demokratični potencial interneta, ker zaenkrat še ni prinesel revolucionarnih

sprememb, ne sprašuje pa se ali je prava revolucija v okvirih, ki jih črta, sploh zares mogoča²⁰. A zaenkrat bom vsaj do četrtega poglavja pustil te ugovore ob strani in se posvetil možnostim za okrepitev participacije v okvirih institucionalne politike.

Povsem jasno je, da so ideje in modeli neposredne demokracije obstajali že veliko pred pojavom novih IKT, navsezadnje je prva oblika demokracije bila neposredna. Nove IKT so te modele kvečjemu predstavile v radikalno drugačni luči kot povsem mogoče vizije bližnje prihodnosti. S tem se je – nič kaj presenetljivo – to teoretsko področje začelo hitreje razvijati in dopolnjevati, potenciale pa so prav tako začeli posvajati posredni modeli demokracije. Za te se danes včasih pravzaprav zdi, da bi skoraj radi monopolizirali pojmovanje elektronske demokracije na internetne ali elektronske volitve ter referendumе in tako povsem prekrili potenciale za prehod v demokracijo, ki dopušča/omogoča večjo participacijo ljudi²¹.

S porastom novih tehnologij se je začelo široko preučevanje demokracije, ki bi delovala v virtualnem prostoru, pod številnimi različnimi imeni. Pisalo ter govorilo se je o kiber-demokraciji, digitalni demokraciji, virtualni demokraciji, elektronski demokraciji, elektronski demokratizaciji, še prej o teledemokraciji in tako dalje. Imena so bodisi povzemala, katere tehnologije ali orodja naj bi demokracijo drastično spremenile (npr. televizija), ali pa kazala na posebnost nekega novega prostora, v katerem bi se od IKT spremenjena demokracija odvijala. V ozadju je prav tako bilo vprašanje ali spreminjati obstoječe koncepte demokracije ali jih le krepiti, torej kakšne spremembe nas zanimajo, in ali intenzivirati državljansko participacijo²². Množica imen pa tudi pove, da gre za nekaj novega, nedefiniranega, kar še nima povsem ustaljenega imena. Zdi se, da se je v slovenskem jeziku v zadnjih letih bolj kot ne uveljavil pojem elektronska demokracija, ki nudi dovolj širine, zato ga uporabljam tudi sam.

²⁰ Temu vprašanju se podrobneje posvečam še v refleksiji Foruma prihodnosti, ki je uvod v teorije radikalnega pluralizma ter pripadajočih družbenih gibanj, ki izprašujejo legitimnost teh institucij.

²¹ Gre za značilnost obstoječih političnih elit, ki si prizadevajo izključno za krepitev obstoječega modela demokracije. Identično velja za dosedanje vlade Republike Slovenije. Trenutna na primer pojmuje elektronsko demokracijo skoraj izključno kot podenoto e-uprave oz. servis državljanov: glej npr. (Akcijski načrt e-uprave do leta 2010, 2006; Lukšič in Delakorda 2006). Podobno pojmovanje pa je razširjeno tudi na lokalno raven, Delakorda (2003, 500) ugotavlja, da gre za »hegemonski pritisk predstavniških konceptov demokracije pri dizajniranju virtualnih prostorov javne participacije v lokalnih politikah.« IKT so lahko uporabljene bodisi v emancipacijskem (povečevanju participacije) smislu bodisi za kanonizacijo predstavniške demokracije (Lukšič 2003a, 488-489; Van Dijk 1996, 43-44).

Tudi poglobljena vseevropska raziskava (Trechsel et al. 2003) na koncu potrjuje lastno hipotezo: »naše dolgoročne predpostavke bi morale biti, da ICT ne bodo radikalno spremenile narave demokracije. E-demokracija, povedano drugače, bo ostala liberalna demokracija« (ibid., 8; 56). Predpostavka lahko temelji ter izhaja le iz poprejšnjih političnih odločitev in pojmovanja demokracije!

²² Za bolj podrobno razlago glej tipologijo elektronske demokracije Martina Hagena (1996). Oblakova (2003, 16) je mnenja, da »v osnovi (ti pojmi, op.p.) zajemajo povsem podobne družbene pojave in podobne politične spremembe«.

Številne definicije, ki so se pojavile s preučevanjem, so poizkušale bolj ali manj široko zaobjeti ta nova vprašanja, nove tehnične možnosti za demokracijo. Tanja Oblak (2002, 15) piše, da »pojem elektronske demokracije v osnovi označuje vzročno zvezo med demokratično politiko in uporabo tehnologij«. Podobnega mnenja je Dijk (1996, 43), ki je prepričan o posebnem razmerju med IKT in demokracijo. Tudi Hague in Loader (1999, 3) v najbolj splošni definiciji opredeljujeta digitalno demokracijo preko IKT in njihovega potenciala, Pičman Štefančičeva (2008, 21) pa je mnenja, da pojem e-demokracija v »primarni zasnovi predstavlja predvsem sintezo med političnim sistemom demokracije na eni strani in tehnologijo na drugi«. Naj omenim še Winstona (1998), ki poudarja, da je digitalna tehnologija »najboljša pot za komunikativno prenašanje idej in demokracija je najboljše sredstvo uresničevanja teh idej ... Gre za najbolj močno kombinacijo.«

Definicije nam torej ne povedo radikalno novih stvari, najbrž predvsem to, da se samo vprašanje demokracije zaradi prefiksa *e-* ne spreminja že vnaprej. Zaradi komunikacijske revolucije lahko govorimo o novih potencialih, ki so se s tem pojavili za demokracijo, a še vedno nujno ostajamo v okvirih specifičnih modelov demokracije, ki so v določenem času aktualni za nek politični sistem. Če hočemo razpravljati o e-demokraciji, je potrebno torej najprej opredeliti osnovne predpostavke demokracije. Raznovrstne vizije elektronske demokracije namreč predvsem ne soglašajo o tem, kaj demokracija v bistvu sploh pomeni (Oblak 2003, 17). Kot pravi Clift, se torej moramo vprašati, kakšne vrste e-demokracijo si želimo. Prav zato v prvem podpoglavju začenjam s širokim spektrom tipov elektronskih orodij, ki jih prinašajo IKT, in so pomembna za nadaljevanje, kjer se srečamo z vprašanjem njihove (ne)uporabnosti pri posameznih modelih demokracije. S tem je tesno povezan problem kompatibilnosti posameznih modelov demokracije z emancipatornimi potenciali IKT.

2.3.1 Orodja e-demokracije

Obstaja več klasifikacij elektronskih orodij, uporabnih za e-demokracijo. Nekateri avtorji se pri njihovi obravnavi niti ne trudijo s kategorizacijo in se opirajo na naštevane ter nato izpostavljanje pozitivnih in negativnih lastnosti posameznega e-orodja. V samem bistvu se klasifikacije ne razlikujejo radikalno, ker služijo predvsem lažjemu razumevanju kakšne (komunikacijske ali odločevalske) potencialne imajo

določena orodja. Sam za osnovo posvajam klasifikacijo Pičman Štefančičeve (2008, 53-89), ki v prvi vrsti sistematizira kategorije e-orodij glede na naravo in oceno prispevka (so)delovanja²³. Glede na e-tehnike jih piramidalno ločuje na informacijska, komunikacijska in participativna e-orodja.

Slika 2.3.1: Piramidalna struktura orodij e-demokracije

Vir: (Pičman Štefančič 2008, 57)

Pri informacijskih e-orodjih je pravilo, da ena stran soudeležencev ostaja neaktivna, torej le pasivno pridobiva relevantne informacije. Avtorji so lahko državljani ali oblastniki, ki diseminirajo ali konzumirajo informacije. Značilnost komunikacijskih e-orodjih je že prisotno aktivno sodelovanje, a civilna sfera napram državi še ni enakopraven udeleženec v odločevalskih procesih. Gre predvsem za aktivizacijo participantov, vendar ni neposredne korelacije med tem delovanjem in končno sprejeto odločitvijo. Participativna e-orodja pa se nanašajo na aktivno vključitev sodelujočih in predvidevajo odzivnost oblasti ter (stopnjujoče) upoštevanje izražene volje. (ibid., 57)

Pičman Štefančičeva nadalje členi e-orodja glede na njihovo obliko. V tem sistemu ločuje med e-dostopom do informacij, orodji e-deliberacije in orodji strukturirane in institucionalne soudeležbe. Za mojo nalogo so posebej zanimiva orodja, ki omogočajo elektronsko deliberacijo, zato si bomo vse tri oblike pogledali še pobliže.

2.3.1.1 E-dostop do informacij

E-dostop je osnovna, a pomembna točka e-demokratskega delovanja, saj je predpogoj za enakopravnost in ozaveščenost, ki izhaja iz možnosti pridobivanja

²³ Dijk (1996, 45) po drugi strani instrumente IKT ločuje glede na vzorce informacijskega toka, s čimer razumeva različne koncepte demokracije. Tokove ločuje na alokucijo (nagovarjanje), konzultacijo (posvetovanje), registracijo, konverzacijo (pogovarjanje). Isto tipologijo prevzema Lukšič (2003a; 2003b). Na slovenskem spletnem portalu E-participacija.si so (na podlagi Trechsel in drugi 2003) orodja IKT ločena na informacijska, komunikacijska in odločevalska. Več na: <http://www.e-participacija.si/si/namen-spletnega-portala-e-participacija.si.html> (20. maj 2008).

informacij²⁴. Katere informacije naj bodo na voljo preko *on-line* dostopa, ne sme biti prepuščeno samovolji državnim organom, ampak mora biti normativno urejeno²⁵. E-dostop se v veliki meri prekriva z informacijskimi e-orodji.

2.3.1.2 Orodja e-deliberacije

Gre za orodja, ki bi »omogočila javnosti vključitev v procese oblikovanja oblastnih odločitev, bodisi političnih bodisi normativnih.« (ibid., 63) Za politično uporabo spletnih forumov stoji v ozadju preučevanja potencialov teh orodij koncept deliberativne demokracije in predpostavke Habermasove teorije racionalnega komunikativnega delovanja (oz. racionalnega diskurza), ki se jih že intenzivno poizkuša aplicirati v prakso²⁶. Predvsem so ti koncepti v središču, ko je govora o vizijah radikalno demokratične participativne družbe in tej ideji pripajočih modelih, kot je na primer koncept »čvrste demokracije«. Ta po Dahlbergu nujno potrebuje javno sfero za deliberacijo, kar omogoča formiranje racionalne javnosti, ki lahko kritično vodi politični sistem. (Dahlberg 2004; 2005)

Natančneje se predpostavkam deliberativnega komuniciranja in demokracije posvečam še v poglavju o Forumu prihodnosti. Na tem mestu je pomembno, da bi lahko deliberativna orodja (e-forum, e-posvet)²⁷ pravzaprav uvrščali po celotni piramidi e-tehnik Pičman Štefančičeve, kajti »deliberativni proces v slehernem političnem

²⁴ O enakopravnem dostopu do informacij kot predpogoju za inkluzivno demokracijo in racionalno odločanje prav tako piše Coleman (1999), ki pa izpostavlja še pomembnost njihove kvalitete in zanesljivosti. Ob tem pa poleg nujnosti politične »pismenosti« izpostavi tudi medijsko »pismenost«.

²⁵ Pri e-dostopu prihaja do »novih« problemov s preobiljem informacij, njihovo razpršenostjo in relativno nedostopnostjo. Prvi problem se navezuje na ogromno število informacij, ki prihajajo iz različnih portalov in so neselekcionirane ter nerazvrščene glede na pomembnost. Umberto Eco je za internet dejal, da je morda največji problem filtriranje. Medtem, ko je sam sposoben ločevati zrnje od plev za področja, na katera se spozna, je to nemogoče za tista, kjer ni ekspert. Ob obilju informacij in številnih spletnih portalih evropskih institucij (razpršenost) je filtriranje težavno delo (predvsem časovno gledano) tudi za profesionalce. To je povezano tudi z vprašanjem nedostopnosti dokumentov, ki jih posameznik morda potrebuje, saj so ti lahko (tudi povsem nenamerno) skriti – bodisi zaradi preobilja informacij, težavnega iskanja ali problematične strukture uradne spletne strani kakšne politične institucije.

²⁶ »Ideja o poenostavljenem, decentraliziranem načinu oblikovanja končnih rešitev je bila hitro aplicirana tudi na pojav računalniških mrež, ki naj bi podpirale predvsem horizontalne odločitvene procese ... Toda preučevanje tovrstnih delovanj (razpravljalnih forumov, op.p.) v praksi je še v povojih, po drugi strani pa so tudi posebna tehnična orodja za sprejemanje odločitev še vedno v razvoju« (Oblak 2003, 127). Na tem mestu se pravzaprav odpirata dve možnosti, ena vodi »le« v razpravljanje (po klasifikaciji Pičman Štefančičeve »komunikacija«) – kar je lahko zelo pomembno zaradi soočanja različnih idej in njihovega formiranja – medtem ko druga tudi v iskanje končne rešitve (participacija). Pri slednji (še posebej, če bi šlo za pomembno politično odločevanje) je morda primernejši format Forumu prihodnosti, ki temelji na vnaprej začrtani in moderirani debati z dorečeno strukturo.

²⁷ Oblakova in Pinter v kategorijo računalniško posredovanih forumov uvrščata: klepetalnice (IRC), spletna križišča (web crossings), oglasne deske (BBS oz. *bulleting board system*, kar se najpogosteje prevaja kot »spletni forum«, op. p.), elektronske konference in poštna mreže (mailing lists) (Pinter in Oblak v Oblak 2003, 118).

kontekstu vključuje več kot zgolj pogovorno ali razpravljalno dimenzijo. Ključni element predstavlja sprejemanje neke odločitve« (Oblak 2003, 127), obenem pa ga lahko jemljemo kot (vsaj posredno pomemben) vir informacij. Pomembna prednost je, da ta orodja omogočajo zelo interaktiven prostor komunikacije, ki *prebija* koncepte posredne demokracije, zato Coleman (2005) v tem okviru neposredne demokracije optimistično govori o konverzacijski demokraciji (*conversational democracy*).

2.3.1.3 Orodja strukturirane in institucionalne soudeležbe

Po Pičman Štefančičevi (2008, 75) lahko sem uvrščamo orodja, ki omogočajo neposredno odločanje oziroma sprejemanje končnih odločitev (kar pa bi lahko omogočala tudi deliberativna orodja, op.p.). Državljeni so neposredno vključeni v »proces sprejemanja odločitev, ki zagotavljajo vsem soudeležencem enakopraven položaj (so)odločevalcev, namreč prinašajo najvidnejše rezultate v participativnih procesih« (ibid.) Med ta e-orodja uvrščamo e-volitve, e-ankete in e-referendume, s pridržkom pa še e-peticije, ki bi jih lahko uvrščali tudi pod deliberativna orodja. Ob tem je potrebno poudariti, da (sicer medijsko najbolj prepozna(v)na) skupina e-glasovalnih orodij v ničemer bistveno ne nadgrajuje obstoječih konceptov predstavniške demokracije²⁸, praksa pa kaže, da se zaradi njihove uvedbe volilna udeležba ne zvišuje signifikantno.

2.3.2 (Ne)kompatibilnost modelov demokracije

»Demokracija ne pomeni in ne more pomeniti, da ljudje dejansko vladajo v kakršnemkoli očitnem pomenu izrazov 'ljudje' in 'vladanje'. Demokracija pomeni samo, da imajo ljudje priložnost sprejeti ali zavrniti ljudi, ki naj bi jim vladali.« J. Schumpeter (v Coleman 2005, 9)

Na Zahodu je pojmovanje demokracije omejeno skoraj izključno v perspektivi predstavniškega toka demokracije ter njegovih številnih variacij. Parlamentarno-

²⁸ Friedland je v lastni razdelavi elektronske demokracije v osnovi ločeval med deliberativnimi in plebiscitarnimi pojmovanji (Oblak 2003, 16). Ta naloga je usmerjena v preučevanje deliberativnih demokratičnih potencialov in ne morebitnih možnosti za plebiscitarno demokracijo. Ob vseh mogočih ugovorih že bližnja zgodovina tovrstnega odločanja v Republiki Sloveniji kaže, da se predhodna racionalna debata sprevrže v banalizacijo problema in manipulacijo, odločanje pa v tiranijo večine nad manjšino. »Javna glasovanja plebiscitarnega tipa so zasnovana na izoliranem posameznem štetju iz centra. Javna glasovanja oziroma volitve so po svoji naravi osiromašen in pasiven tip politične participacije, ki je usmerjen na odločanje o preprostih in poenostavljenih vprašanjih.« (Lukšič 2003b, 20)

strankarska demokracija, ki je oblika posredne in ne neposredne demokracije, je zaradi svoje dolge tradicije predpostavljena kot najboljša in pravzaprav edina možna demokracija. Lukšič in Dijk pa na podlagi modelov demokracije Davida Helda ugotavljata, da absorpcijske sposobnosti teh modelov onemogočajo, da bi v političnem prostoru izrabili vse tehnične potenciale, ki jih omogočajo IKT in sem jih preko e-orodij pravkar na kratko predstavil. (Lukšič 2003a; Lukšič 2003b; Dijk 1996; Held 1989)

Held (1989) v osnovi ločuje modele demokracije na klasične in sodobne tipe ter nadalje na dve obsežni vrsti, neposredno ali participativno demokracijo ter liberalno ali predstavniško demokracijo, s precejšnjo raznolikostjo znotraj kategorij. Pod sodobne modele uvršča participativno demokracijo, kompetitivno elitistično demokracijo, pluralizem in legalno demokracijo. Zadnji trije modeli spadajo pod obliko posredne oziroma predstavniške demokracije, ki je zadnja stoletja *standard zahodne demokracije*.

Kljub notranji raznolikosti veljajo tem modelom podobni protiargumenti, kajti imajo slična teoretska izhodišča. Rivalsko elitistično demokracijo je v osnovah konceptualiziral že Weber in temelji na parlamentarni vladavini, ki je zanjo bistvena. V svojih opisovanjih je šel tako daleč, da jo je opisoval kot cezaristično; demokracija, ki je zreducirana na volitve, je potrebna le za legitimacijo izvoljenih. Njegova prva skrb tako niso demokratične vrednote, ampak vzpostavitev kompetentnega vodstva, ki je zmožno ohraniti prestiž ter oblast. S tem vzpostavi obliko "izvoljene diktature", v osnovi pa gre za močno omejevalen model demokracije. Iz teh izhodišč teoretski model nadalje razvija Schumpeter v prizadevanju po *realističnem* modelu demokracije, njegove rivalske elite pa so le korak stran od nedemokratičnih tehnokratskih vizij; a vendar njegova »teorija demokracije osvetli mnogo prepoznavnih značilnosti modernih zahodnih liberalnih demokracij.« (ibid., 145-178)

Model klasičnega pluralizma prav tako cilja v okvire »objektivnosti«, njegovi pomembni teoretiki pa so trdili, da opisno-razlagalno ocenjujejo dejanskost demokratičnih politik. K že obravnavanemu modelu dodajo raziskovanje dinamik »skupinskih politik«; rivalstvo med skupinskimi interesi (Dahlova »poliarhija«), ki je jamstvo demokracije in zagotavlja, da ne bi prišlo do tiranske večine; ter pojem konsenza o politični usmeritvi, ki običajno obstaja v družbi. Hitro je vidno, da imata tudi tukaj odločilen vpliv Weber in Schumpeter, slednji predvsem s kritiko klasičnih demokratičnih idealov, kar misel zaplete v iste težave kot predhodnike. Pluralisti »vprašanja o primerni stopnji participacije državljanov, pravem obsegu političnega upravljanja in o tem, katera področja so najustreznejša za demokratično urejanje, pustijo

ob strani ali, boljše povedano, nanja odgovarjajo edino tako, da se sklicujejo na trenutno prakso.« Zaradi referenčnega zaledja pluralisti ne morejo raziskati načinov, kako obogatiti demokratično javno življenje, niti raziskati rivalskih modelov demokracije. Njihovi ideali so lahko le metode obstoječih demokratičnih sistemov. (ibid., 179-195) Habermas (1994, 37) ni edini, ki tem predstavniškim modelom pripisuje »argumente demokratskega elitizma«.

Model legalne demokracije je problematičen že v sami zasnovi, saj bi lahko argumentirano dokazovali njegovo anti-demokratično naravo. Temelji na neoliberalni teoriji minimalne države in postavlja okvire družbi svobodnega trga. Navišji politični cilj je svoboda in ne demokracija, izkaže pa se, da gre predvsem za ekonomsko svobodo, od katere uživa koristi manjšina ljudi (in korporacije). Področje demokratične diskusije in nadzora je z izločevanjem vprašanj iz demokratičnega razsojanja drastično omejeno²⁹.

Preučevanje teh modelov z aplikacijo e-orodij IKT s strani Dijka in na njegovih temeljih še Lukšiča pokaže, da inherentne predpostavke teh modelov ne dopuščajo uporabe vseh potencialov IKT (dejstvo nekompatibilnosti). Natančneje, vsaj okrnjena – če že ne onemogočena – je uporaba e-orodij, ki so v prejšnjem poglavju predstavljena kot deliberativna. Lukšič iz tega zaključuje, da nekaterih pomembnih potencialov ni mogoče izkoristiti drugače, kot da se odpove obstoječemu političnemu organiziranju, torej predstavniškemu konceptu demokracije. (Lukšič 2003a)

Ti modeli predstavniške demokracije izvirajo iz Webrove koncepcije moderne nacionalne države (ali pa vsaj ohranjajo pripadajoče težave nedotaknjene), ki jo definira preko zmožnosti, da »monopolizira legitimno uporabo nasilja na danem teritoriju« (Held 1989, 147), ta definicija suverenosti pa temelji v westfalskem sistemu (Pikalo 1999, 142-143). Uporabnost modelov v njihovi izvorni obliki je potemtakem možna skoraj izključno v mednarodnem sistemu povsem suverenih nacionalnih držav, ki torej nujno delujejo v okvirih realistične mednarodne politike oziroma obstoječega mednarodnega reda. A ta »projekt moderne« se je po Becku izjalovil in predvsem zaradi dejstva globalizacije ne le, da ni več primeren, ampak zaradi samega preživetja nacionalne države niti ni več mogoč. Zavoljo preseganja te koncepcije zato nacionalno-

²⁹ Lahko bi rekli, da "hayekanski" *laissez faire* red območje države omejuje na funkcijo varovalca zakonov, katerih naloga je varovanje »življenja, svobode in posesti«. Ali če uporabimo bolj primeren (Althusserjev) besednjak: dejavnost države je zreducirana na čim ožje polje represivnega aparata (RAD). Poleg številnih drugih uničujočih kritik velja omeniti samo »zanikanje izkrivljajoče narave ekonomske moči v razmerju do demokracije« (Vajda v Held 1989, 238), ki je tesno povezana z dejstvom, da »uživati svobodo ne pomeni zgolj biti enak pred zakonom, čeprav je to nedvomno pomembno, ampak pomeni tudi imeti moč, s katero lahko udeležanje različne smeri delovanja« (Held 1989, 240).

državni projekt moderne definira kot *prvo moderno*, medtem ko sam zaradi nepreklicnosti globalizacije in posledično neobходимosti spreminjanja političnega delovanja opozarja na nujnost preboja v *drugo moderno*³⁰. Temu vprašanju se posvečam še kasneje v nalogi, na tem mestu je bistveno, da bi obstoječi predstavniški modeli v vsakem primeru potrebovali korenito redefinicijo ter drugačne pristope, če naj se npr. politično zajezi tokove imperialističnega ekonomskega globalizma, ki spodkopuje osnove demokraciji.

2.3.3 Participativni modeli demokracije

Pojem participativne demokracije bi lahko uporabili za zajemanje raznolikih demokratičnih modelov, izvirajočih vse od klasičnih Aten naprej. Held ta pojem zoži na modele nove levice, ki v pomembni meri izhajajo iz idej novih družbenih gibanj nastalih v šestdesetih letih prejšnjega stoletja ter njihovega klica po bolj participativni družbi, ki bi širila demokratične pravice na več družbenih institucij. Teoretiki se zavzemajo za obliko življenja, torej formiranje dobro obveščenih državljanov, ki so se zmožni trajno zanimati za proces vladanja. (Held 1989, 238-249) Dijk (1996) in Lukšič (2003a) ugotavljata, da je pri participativnih modelih poudarek na kvalitetnem dostopu do informacij, medtem ko je sama dodelanost deliberativnega delovanja vprašljiva (Dijk), do e-glasovanja pa obstaja splošna skepsa. Lukšič zaključi, da obstajajo morda drugi modeli, ki uspejo bolje zaobjeti družbeno-emancipatorne potenciale IKT (2003a, 495), Held prav tako prepozna precej težav in zato predlaga alternativni model.

2.3.3.1 Čvrsta demokracija Benjamina Barberja

Barberjeva knjiga *Strong Democracy*, izdana leta 1984, ni postala vplivna le zaradi poizkusa inovativnega participatornega pristopa k ustvarjanju politike, ampak ker je šlo za eno izmed prvih knjig, ki je optimistično omenjala potenciale in možnosti

³⁰ Bolj podrobno v (Beck 2003). »Smoter tega razlikovanja (med globalizacijo in globalizmom, op.p.) je v tem, da z njim naredimo preboj iz *teritorialne ortodoksije političnega in družbenega*, kakršna je nastala z nacionalnodržavnim projektom prve moderne in bila kategorialno-institucionalno postavljena kot nekaj absolutnega.« (Beck 2003, 22) O pomanjkljivosti modernizacije ter krizi nacionalne države je Beck pisal že več kot desetletje prej, v leta 1986 izdani knjigi Družba tveganja (*Risikogesellschaft*) (glej Beck 2001), prav (svetovna) družba tveganja pa je med najpomembnejšimi razlogi za nujnost prehoda. Drugo moderno imenuje tudi »refleksivna« moderna, šele ta predstavlja moderno v *čisti obliki*. (ibid.) O vprašanju obstoječih diskrepanc med procesi globalizacije in liberalnodemokratsko nacionalno državo kar se tiče *kozmpolitske* kritike podrobneje tudi Held (1995); Pikalo (1999); Pikalo (2003).

novih tehnologij (televizije). Podobno kot pri ostalih teoretikih participativne demokracije lahko tudi pri Barberju sledimo vplive v gibanjske politike konca šestdesetih.

Avtor probleme liberalne (predstavniške) demokracije predstavi podobno kot Held in zato njene variacije³¹ uvršča pod kategorijo šibke (*thin*) demokracije. Liberalna politika sama po sebi ni demokratična, saj so pri njej te vrednote provizorične ter opcijske³². Osrednja težava je, da so cilji usmerjeni v izključno privatne namene; javne zadeve se iztečejo v zasebne koristi. Reformulacija javnega dobra v lasten profit in ne v skupne cilje je lahko osrednji problem tako za predpostavke deliberativnega komuniciranja kot »komunikacijo čvrste demokracije«³³. Obstoje družbe(nega) je vsaj vprašljiv, osrednja enota življenja je izključno atomizirani (apolitični) posameznik, le (hedonistični) individuum je lahko resničen. Iz tega je dejansko mogoče izpeljevati samo negativno pojmovanje svobode³⁴ in strukture človeških odnosov (izhajajočo iz bestialnega *hobbesovskega* človeka), ki ljudi ločuje in ne združuje. (Barber 2003a, 3-25)

Nasproti šibki demokraciji Barber postavi koncept čvrste demokracije, ki transformira konflikt, ki je inherenten liberalnim teorijam. Javno dobro je iznajdeno skozi občo (neposredovano) participacijo in iskanje vzajemnih rešitev. Rešitve in odločitve nimajo nekega skritega predobstoja, ampak se formirajo v neskončnem procesu deliberacije in akcije. Samo bistvo politike pa narekuje, da *morajo* priti do odločitve. Zaradi logike posledic se ne-odločitev kmalu sprevrže v odločitev. Skupnost po Barberju raste iz participacije, ta aktivnost pa sproti izobražuje sodelujoče. (ibid., 117-156)

Ideal(istič)ne predpostavke, ki temeljijo v transformaciji lastne pozicije v smer premišljene govorice javnega dobra, nujnosti človeške zmožnosti empatije in medsebojnega spoštovanja, vsekakor niso dovolj. Realističen potencial Barber vidi v komplementiranju obstoječim predstavniškim institucijam in njihovemu praktičnemu modificiranju v smer participacije, prav tako ne nasprotuje že vnaprej referendumskemu odločanju. (Barber 2003a, 268-311) V člankih kasnejšega datuma (Barber 2003b) je v

³¹ V tem okviru Barber razločuje med anarhistično, realistično in minimalistično liberalno ureditvijo (2003a, 1-25) in ugotavlja, da včasih harmonično večkrat pa nemirno vse tri opcije koeksistirajo v ameriškem političnem sistemu (2003a, 5).

³² Podobno kot Held in tudi Habermas: »Srž liberalnega modela ni demokratična samoodločba razmišljujočih državljanov, srž je v pravnodržavnih normah za gospodarsko družbo ...« (Habermas 1997, 141)

³³ Glej predpostavke deliberativnega diskurza v poglavju 3.1. Predpostavke deliberativnega komuniciranja se v veliki meri prekrivajo s predlogi Barberjevega govora *čvrste demokracije*, ki »vedno vsebuje poslušanje prav tako kot govorjenje, sočutje tako kot mišljenje in dejanja prav tako kot refleksijo« (Barber 2003a, 178), zato jih ne obnavljam posebej (glej ibid., 178-198).

³⁴ Bržkone izhajajoče iz konceptualizacije svobode Isaiaha Berlina na »negativno« in »pozitivno«, op. p.

napovedih precej bolj pesimističen in opozarja na številne probleme IKT, pomembnost znanja, in, da ljudem ni potrebno participirati ves čas, ampak vsaj, ko jih to zanima³⁵.

Barberjevo poudarjanje nujnosti avtonomije in iskanje nekakšne vmesne poti za čvrsto demokracijo, ki bi peljala med instrumentalistično liberalno demokracijo na eni in omni-kompetentnim totalizmom unitarne demokracije na drugi strani, pa je hitro primerljivo s Heldovim iskanjem alternativnega demokratičnega modela.

2.3.3.2 Model demokratične avtonomije Davida Helda

Nezadovoljstvo zaradi pomanjkljivosti ostalih modelov demokracije Helda napelje v konstruiranje lastnega modela, ki temelji na načelu avtonomnih sfer družbenih dejavnosti. Načelo avtonomije³⁶, ki med drugim zagotavlja, da odločitve pripravljajo in sprejemajo tisti, na katere bodo pri izvajanju vplivale, je mogoče ustrezno določiti le tako, da se sledi tako aspektom liberalizma kot marksizma ter obenem prepozna omejitve teh dveh vseobsežnih pozicij. Iskanje srednje poti je mogoče le ob upoštevanju liberalističnega dvoma v politično oblast, a obenem ob zavrnitvi njegove ocene narave trga in ekonomske moči. Na drugi strani je nujno upoštevanje marksističnega dvoma v ekonomsko moč, a je potrebno v njegovo oceno narave demokracije resno podvomiti. Pogled obeh na pojmovanje političnega je po mnenju Helda (1989, 254-262) bil preozek, tradiciji niti nista preučevali ovir za polno udeležbo v demokratičnem življenju, s čimer sta izgubili spred oči bistvene pogoje za udejanjenje načela avtonomije³⁷.

Held s širjenjem vprašanja demokracije prestopi prag ekonomskih omejitev, kar se sicer predvsem iz konservativne desnice pogosto populistično zlorablja v smeri strašenja pred totalno kontrolo nad družbo in floskulo omejevanja *vrojene* svobode. Sam prepozna kot pomembne predpogoje demokratičnega življenja osvobojenost od neenakosti in pritiskov privatnega prilaščanja kapitala, ker šele to omogoča moč odločanja. Širokim državnim pravicam torej sledi sveženj socialnih in ekonomskih

³⁵ Kljub temu, da poudarja, da ni tehnološki determinist, Barber (2003b) slika zelo temno podobo tehnologije, ki naj bi temeljila na sliki (redukcija kompleksnosti), dodatni atomizaciji ter odtujitvi posameznika (ni skupnih prostorov, posameznik je v osami in izgubi se možnost za empatijo) in hitenju (naglica), kar naj bi imelo negativen vpliv na možnosti za vpeljavo čvrste demokracije.

³⁶ Splošno načelo »avtonomije« ali »neodvisnosti«, ki konotira sposobnost ljudi, da razmišljajo samozavedno in so samorefleksivni, bi se po Heldu (1989, 256-257) glasilo takole: »Posamezniki naj bodo svobodni in enaki v določanju pogojev svojega življenja; to pomeni, da morajo imeti enake pravice (in v skladu s tem enake obveznosti) v podrobnem določanju okvira, ki ustvarja in omejuje možnosti, ki so jim na razpolago, kolikor tega okvira ne širijo zato, da bi znikali pravice drugih.« Za uveljavitev tega načela je nujen dvostranski proces demokratizacije: na ravni države in na ravni civilne družbe (nujnost ločenosti), pri obeh pa so za avtonomijo potrebne reforme.

³⁷ Na primer nujna omejitev privatnega posedovanja produkcijskih sredstev pri liberalizmu, v nasprotnem primeru se demokratični izidi sistematično obračajo v prid ekonomsko močnih (Held 1989, 260).

pravic (npr. zajamčeni dohodek), ki so pogoj za uživanje prvih. Politična enakost po njegovem ni ločljiva od trdnega koncepta distributivne pravičnosti. (ibid., 262-277)

Podobno kot Barber si tudi Held prizadeva »za takšne pogoje, v katerih je demokratično organizirano politično življenje načeloma osrednji del življenja vseh ljudi« (ibid., 262), torej za ideale, ki jim lahko sledimo vse do klasičnega atenskega polisa predstavljenega v začetku te naloge. O uspehu takšnega modela v popolnoma drugačnih okoliščinah je skeptičen, vsekakor pa tudi v modelu avtonomije ostaja neposredna participacija v odločanju o problemih, ki se dotikajo državljanov, ena osrednjih zahtev, vendar vseeno ne nujnost za vsakega posameznika. Načelo avtonomije mora imeti prednost pred ustvarjanjem neomejene in nedefinirane participacije, to načelo pa obenem ustvarja možnosti, da ljudje redno delujejo kot udeleženci v javnem življenju. Model se ne odpoveduje strankam³⁸ ali volilnim metodam, ampak vključuje vrsto oblik demokratičnega odločanja. (ibid., 262-277)

Po preučitvi tega modela Lukšič ugotovi, da med izbranimi koncepti prav ta omogoča najbolj celovito uporabo IKT. Omogoča uporabo tistih emancipatoričnih potencialov IKT, ki so v obstoječih koncepcijah široko spregledani in onemogočajo neposredno sodelovanje, vplivanje in aktivnost ljudi, kar bi lahko dajalo legitimnost posameznim politikam in samemu modelu demokracije. (Lukšič 2003a, 495-499)

3 PRAKTIČNI PRIMER: FORUM PRIHODNOSTI

Koncem prejšnjega poglavja sem v teoriji predstavil možne demokratične alternative trenutnemu skoraj ekskluzivno predstavniškemu sistemu političnega odločanja. Pomembna predpostavka teh modelov in prav tako idealistična težnja moje naloge je prehod v bolj participativno in politično inkluzivno demokracijo. V tem okviru sem posebej izpostavil deliberativno komunikacijo preko e-orodij ter tovrstno vključevanje in sprejemanje odločitev kot način neposredne participacije posameznikov. V tem poglavju se podrobneje ukvarjam s poizkusom prenosa teh konceptov v prakso.

³⁸ Pri katerih pa na primer poda predlog predpogoja neposredne participacije, kar je pravzaprav v skladu s predstavljenim modelom participativne demokracije (Held 1989, 273).

Eden izmed tovrstnih konstitutivnih primerov je Forum prihodnosti³⁹, ki ga je pod okriljem Centra za e-demokracijo na Inštitutu za ekologijo in Informacijske pisarne Evropskega parlamenta za Slovenijo leta 2006 začel Simon Delakorda. Gre za enega izmed pionirskih poizkusov uporabe spletnega foruma kot političnega orodja neposredne participacije v slovenskem spletnem prostoru, predvsem kar se tiče poizkusov povezovanja s političnimi institucijami, dovršene usmerjene strukturiranosti ter vpeljave deliberativnega diskurza. V okviru Forum prihodnosti je poteklo več debat, ki so ciljale na različne probleme (predvsem) v okvirih Evropske Unije. Tovrstni praktični poizkusi neposredne participacije preko elektronskega foruma pa so smiselni le, če vsaj poizkušamo vanje vgrajevati ideale deliberativnega komuniciranja, zato jih gre opazovati in analizirati iz te perspektive⁴⁰.

3.1 PREDPOSTAVKE DELIBERATIVNEGA KOMUNICIRANJA

»Demokracija je več kot le oblika vladanja; najprej je način skupnega življenja, skupna sodelujoča izkušnja medsebojnega sporazumevanja.« John Dewey

Med najbolj prepoznanimi avtorji, ki so se ukvarjali z vprašanji deliberativne komunikacije in demokracije, je Jürgen Habermas, ki sem ga omenjal že v poglavju o deliberativnih orodjih. Habermas konceptualizira javno sfero⁴¹ neformalne državljanske deliberacije, ki jo ima mnogo avtorjev za glavni predpogoj čvrste demokracije (Dahlberg 2004, 2). Postopek deliberativne politike je jedro demokratičnega procesa (Habermas 1997, 139), za deliberativen pristop k demokraciji pa je osrednja racionalna komunikacija. Glavno vprašanje, ki si ga Habermas v zvezi s tem zastavlja, je kako lahko ima jezik sposobnost koordinirati akcijo v konsenzualno in kooperativno smer, ne v prisiljeno ali zmanipulirano. Domneva, da obstaja razlika med konsenzualnim soglasjem in preprosto privolitvijo. (Warnke 1995, 120)

Pri diskurzu gre za idealizirano formo javnega premišljujočega razpravljanja, v ozadju pa možnosti za radikalen pogled na demokracijo. »Mesta, kjer se ti modeli

³⁹ Oziroma Forum o prihodnosti Evrope. Dostopen je preko e-naslova: www.e-participacija.si/forum_EU/

⁴⁰ Več o Forumu prihodnosti Delakorda (2007) in novice ter podatki na spletni strani E-participacija.si.

⁴¹ Javna sfera je konstituirana zmeraj, kadar poteka debata o skupnem življenju in se pri tem pojavljajo razlike med mnenji. Posebna javna sfera pa se pri Habermasu nanaša na tisto, ki prevzema idealno formo javne premišljujoče debate. (Dahlberg 2004, 6) Javna sfera je nujen predpogoj demokratične družbe.

dotikajo mnenjskih procesov, ponujajo dinamično nadomestilo za agregiranje individualnih preferenc, ki je utečeno v volilnih in drugih participativnih praksah sodobnih demokracij. V zameno za hipno oddajanje glasov ponujajo avtorji tega modela refleksirano ter argumentirano nadomestilo za oblikovanje skupne volje« (Pinter 2002, 175).

Pomembna je torej forma komunikacije in ne vsebina ali prostor, ki se z vsako debato posebej spreminjata⁴². Dahlberg (2004, 7-10) pri Habermasu prepozna šest idealnih pogojev za kritičen in racionalen diskurz v (posebni) javni sferi:

i. *Tematizacija in utemeljena kritika moralno-praktičnih trditev (nedogmatičnost)*⁴³ – argumenti se morajo naslavljanje ne le na prisotne, ampak tudi na vse ostale, ki bi jih neka odločitev lahko zadevala. Ozirati se je potrebno na idealno skupnost potencialnih diskutantov. Morebitna debata o pravičnosti bi tako morala obsegati vse ljudi, ker mora premišljujoča debata biti univerzalistična, torej univerzalno aplikabilna⁴⁴. (ibid., 7)

ii. *Refleksivnost* – »V komunikacijske predpostavke vsake argumentacijske prakse so vgrajene domneve o nepristranskosti in pričakovanje, da udeleženci s seboj prinesene preference postavijo pod vprašaj in jih transcendirajo. Izpolnitev teh dveh predpostavk mora postati celo rutina« (Habermas 1994, 36). Sodelujoči morajo doseči stopnjo komunikacijske kompetence, da lahko gledajo iz kritične distance na pred-diskurzivne pozicije in prevprašujejo veljavnost lastnih predpostavk na podlagi argumentov drugih sodelujočih v procesu ...

iii. *Privzemanje idealnih vlog* – participanti v racionalnem diskurzu morajo ostajati odprti in občutljivi za to, kako ostali razumejo in gledajo nase ter na svet. To od sodelujočega zahteva nepristranost in sposobnost razumevanja stališč; v nasprotju s tem, da se za druge poglede ne zmenijo. Prevzeti morajo znati vloge drugih, čeprav se z njimi morda ne strinjajo⁴⁵, to pa predpostavlja tudi iskreno podajanje vseh relevantnih informacij od sodelujočih. (Dahlberg 2004, 8)

⁴² Podobno kot za Arendtovo je tudi za Habermasovo interakcijo Sacojeva prepričana, da iz fizične prisotnosti ne izhaja nič signifikantnega, kar bi predpostavljalo njegovo potrebno nujnost. (Saco 2002, 69-71)

⁴³ S prevajanjem tega pogoja sem imel težave. Dahlberg (2001) ga imenuje »Thematization and critique of criticizable moral-practical validity claims«, kasneje (2004) pa »Thematization and critique of problematic validity claims«, kar najbrž napeljuje na možnost reflektiranja vrednotnih trditev. Oblakova (2003, 125) ta pogoj prevaja »izmenjava in kritika vrednostnih sodb«.

⁴⁴ Dahlberg (2004) na tem mestu ne opozarja na razlike med diskurzi, na primer med Habermasovim moralnim in politično-etičnim diskurzom; prvi je opredeljen z načelom univerzalizacije in je nadrejen drugemu, ki artikulira vizijo dobrega življenja. Pragmatični diskurz je namenjen učinkovitemu doseganju ciljev, juridični diskurz pa je sodniški. V politični javnosti pogosto nastopajo vsi hkrati. (Škerlep 2004)

⁴⁵ Temu bi se lahko reklo zmožnost empatije, ki je med pomembnejšimi predpostavkami »govora čvrste demokracije«. S tem je možno transcendiranje privatnega interesa in njemu inherentnih antagonizmov. Barber (2003a, 186-190) meni, da morda ni bolj pomembnega zaveznika javnega razmišljanja kot ga lahko oblikuje empatija, s čimer je možno priti do konsenza z utrjevanjem skupnosti in naklonjenosti.

iv. *Iskrenost* – pomembna premisa je poštenje ter diskurzivna odkritost v nasprotju s prevarami in samoprevarami. Za slednje mora bit posameznik kritično čuječ. Vložen mora biti odkrit trud, da so iskreno podani vsi relevantni podatki. (ibid., 9)

v. *Formalna in diskurzivna enakost* – ni potrebna le formalna vključenost vseh možnih stališč (prva točka), ampak tudi dejanska inkluzivnost; torej, da so izpolnjeni tudi neformalni pogoji, da so vsi, ki jih debata na kakršenkoli način zadeva, enako *zmožni* sodelovati. Inkluzivnost je lahko ovirana zaradi socialnih ali drugih neenakosti ter samega diskurza, kjer so nekateri bolj slišani kot drugi. Ne obstaja izoliranost diskurza od socialnoekonomskih neenakosti, zato je, podobno kot pri Heldovem modelu demokracije, tukaj že za racionalni diskurz predpostavljena družbena enakost. (ibid.)

vi. *Avtonomija od države in ekonomske (korporacijske) moči* – podobno kot Barber v »govoru čvrste demokracije« in Held v lastnem modelu demokracije, kjer je avtonomija osrednja točka, tudi Habermas izpostavlja to nujnost za racionalni diskurz. Predpostavlja, da v ozadju ekonomije in države delujejo aparati, ki težijo k lastni logiki racionalnosti (ti pa niso nujno v sozvočju z zaželenim diskurzom). Vpliv in moč morata prihajati ravno iz nasprotne smeri. (ibid., 10)

Namen zapisanih predpostavk je, da bi vodile k sporazumu oz. soglasju, ki omogoča miroljubno skupno življenje. Deliberacija pa tudi vodi v cilj (in je proces) formacije javnega mnenja, skozi katerega so državljani zmožni vplivati ter poklicati na odgovornost oblastnike. (ibid., 10-12) Habermas zahteva, da se racionalno soglasje doseže izključno na podlagi boljših argumentov, a v tem oziru so veljavne le tiste norme, na katere bi lahko pristali vsi prizadeti ljudje (Škerlep 2004, 431).

Glavna prednost tega Habermasovega demokratičnega nastavka je v tem, da »lahko specificira predpostavke komuniciranja, ki morajo biti v različnih oblikah argumentacije in pogajanj izpolnjene, če naj rezultati takšnih diskurzov veljajo za racionalne. S tem ta pristop odpira možnost povezave normativnih razmislekov z empirično-sociološkimi« (Habermas 1994, 36).

Deliberacija v idealni komunikacijski situaciji pravzaprav zamenja monološki univerzalistični test Kantovega kategoričnega imperativa z dialoškim univerzalističnim testom. Iz diskurzivne perspektive se moramo vprašati ali bi se vsi strinjali s tem, da so regulirani z mojimi maksimami. Da ne bi ostalo le na nivoju zamišljene idealne konverzacije, Habermas zahteva, da se gre preko kontrafaktičnega miselnega

eksperimenta⁴⁶, njegov argument v prid tega pa je, »da kot udeleženci v argumentaciji nujno predpostavimo idealno govorno situacijo, saj drugače sama argumentacija izgubi smisel« (Škerlep 2004, 428). Racionalnega diskurza se je torej po Habermasu potrebno poslužiti v praktičnih situacijah, to pa je različne avtorje napeljalo na predpostavko, da je bolj kot za iskanje odločitev univerzalne veljavnosti primeren za demokratično legitimacijo, saj bo v tem primeru v prevpraševanje za soglasje potrebno vključiti le posameznike določene skupnosti⁴⁷. (Škerlep 2004; Chambers 1995, 233-234)

3.2 DEBATE NA FORUMU PRIHODNOSTI

Habermasove predpostavke v osnovi niso bile mišljene za virtualni prostor, vendar se jih je tja zaradi nekaterih prednosti (na primer neomejenost s časom, ki je pomembna za diskurz) hitro preneslo in nato uporabilo za ocenjevanje debat (prim. Dahlberg 2001; Wiklund 2005). Namen Foruma prihodnosti je bilo povezovanje javne sfere z institucionalizirano politiko, za kar se je uporabljalo elektronsko deliberativno orodje spletni forum. Obstaja več tehničnih rešitev za postavitev spletnega foruma, vendar vse nudijo približno enake možnosti in potenciale.

V osnovi e-forumi omogočajo večsmerno komunikacijo mnogih uporabnikov z mnogimi, največkrat so zasnovani linearno (kronološko), ob tem pa se posamezno sporočilo lahko preko citiranja nanaša na neko drugo specifično sporočilo. E-forume se poleg debate pogosto uporablja za učenje na daljavo in Q&A (vprašanja in odgovori) aplikacije⁴⁸. Nekatere izvedbe foruma tehnično omogočajo integracijo spletne ankete v samo debato. Dostop do posameznega e-foruma ali debate (branje sporočil) se lahko tehnično omeji za izključno registrirane uporabnike (v nasprotnem primeru so vidne vsem), podobno velja za sporočila, ki jih lahko glede na zahteve debate oddajajo bodisi samo registrirani uporabniki ali pa tudi neregistrirani in anonimni obiskovalci. Pomembna prednost e-foruma je, da omogoča oddajanje oz. vnos sporočil kadarkoli in kjerkoli je omogočen dostop do interneta, debata pa lahko poteka v različno dolgem

⁴⁶ Kontrafaktičnost je v tem okviru značilna predvsem za Johna Rawlsa, njegovo konceptualizacijo izvorne pozicije in predlog »tančice nevednosti«, ki predlaga eksperiment zakrivanja stanja, v kakšno situacijo se bo posameznik rodil. Podobno kot Habermas je tudi Rawls izhajal iz Kanta, avtorja pa sta na to temo imela plodne debate. Glej npr. Škerlep (2004); Rawls (1996).

⁴⁷ O univerzalistični veljavnosti opomba št. 43. Za privolitev potemtakem ni potrebno zaobjeti idealne skupnosti diskutantov (prva predpostavka pri Dahlbergu), ampak le tiste ljudi, ki bodo morali živeti pod sprejetimi zakoni (Chambers 1995, 234).

⁴⁸ Glej Coleman in Götze (2001); prav tako za predstavitev preostalih praktičnih orodij.

časovnem obdobju in jo je mogoče preverjati tudi po tem, ko se zaključi. Zaključene debate, opravljene na Forumu prihodnosti, so tako dostopne še po letu in več, po njihovem zaključku se je z *zaklepom* samo onemogočilo dodatno oddajanje sporočil.

Naloga moderatorjev na e-forumu je skrb za upoštevanje pravil, pri čemer lahko brišejo ali predstavljajo neprimerna sporočila ali sporočila, ki se ne nanašajo na obravnavano temo, onemogočajo pa lahko tudi pisanje uporabnikom, ki konstantno kršijo predhodno zastavljena pravila. Na Forumu prihodnosti je bila naloga moderatorjev tudi pisanje vmesnih in končnih poročil spletnih razprav in posvetovanj, v katera je bil vključen ves spekter zapisanih stališč. Za korektno predstavitev mnenj v poročilih je bilo poskrbljeno preko možnosti pritožbe na posamezno poročilo, ki je po nekaj odprtih dneh za pripombe postalo končno (z morebitno vključitvijo popravkov)⁴⁹. Malce pobliže bom predstavil dve debati, pri katerih sem preko moderiranja oziroma pisanja poročil sodeloval sam.

3.2.1 Spletna razprava »Model flexicurity v Evropi – DA ali NE?«⁵⁰

Spletna razprava o modelu *flexicurity*⁵¹ je potekala med 16. in 18. oktobrom 2007 na prireditvi Študentska arena. Obiskovalci prireditve so sodelovali v razpravi izključno preko javnih računalnikov, postavljenih na predstavitvenem prostoru Informacijske pisarne Evropskega parlamenta in Evropske komisije v Sloveniji, čeprav je bilo omogočeno sodelovanje tudi od doma. Tema debate je bila tesno povezana s temo lanskega leta, ko se je debatiralo o prihodnjem Evropskem socialnem modelu⁵².

3.2.1.1 Moderiranje in vodenje razprave – zastavitev problema in vprašanj

Izhodiščna vprašanja za debato je pripravil slovenski poslanec v Evropskem parlamentu, dr. Mihael Brejc, ki je obiskovalcem pripravil tudi video-nagovor in izhodiščna gradiva za razpravo. Tako pri postavljanju vprašanj kot pri izhodiščnih gradivih je torej obveljal top-down model, saj udeleženci ali razpravljavci na njih niso imeli kakšnega vpliva, ampak so bili v tem primeru lahko le pasivni opazovalci.

⁴⁹ Podobnega pristopa sem se poslužil sam pri pisanju poročila o Avtonomni tribuni (glej priloga A).

⁵⁰ Debata je dostopna na naslovu: http://www.e-participacija.si/forum_EU/index.php/board,17.0.html

⁵¹ Ustreznega slovenskega prevoda še ni, mnenja se krešejo med zagovorniki prevoda »prožna varnost« in tistimi, ki pristajajo na prevod »varna prožnost«.

⁵² Tudi ta debata je potekala na Študentski areni. Več podrobnosti o razpravi Flexicurity v Prodnik (2007).

Vprašanja so se nanašala na model flexicurity: ali bi sodelujoči podprl takšen model, kakšen bi bil odziv medijev, kakšen odziv sindikatov in koga bi javnost podprla (sindikate ali vlado). Strukturiranost debate je bila minimalna in nekompleksna. Gradiva za razpravo so bila uradni dokumenti evropskih institucij, evropske komisije in pristojnih odborov evropskega parlamenta. (Prodnik 2007)

V praksi se je izkazalo, da je bilo težko pridobivati sodelujoče za debato, le nekateri redki so pozdravili možnost za sodelovanje. Na splošno je prevladovala politična apatija, kljub temu, da gre za pomembna vprašanja zaposlovanja, ki se bodo dotikala predvsem mladih. Informiranost udeležениh je bila slaba, zaradi slabe poučenosti o problemu pa je bil potencialen vpliv moderatorjev razprave nadpovprečno visok, saj smo s kratko predstavitvijo problema lahko diktirali, kako si bo posameznik razlagal pojem *flexicurity* in odgovarjal na zastavljena vprašanja. Večina udeležencev ni prebrala pisnega nagovora niti ni brala, kakšna so stališča ostalih sodelujočih.

3.2.1.2 Stališča udeležencev v debati in deliberativni potencial

Težko bi zapisal, da se je v razpravi pokazalo veliko potencialov za idealni racionalni diskurz, kot ga definira Habermas. Večkrat je bilo nasprotno, v osnovi je šlo za dvostransko (Brejc ↔ sodelujoči) *top-down* podajanje odgovorov, ki niso temeljili na refleksiji lastnega položaja, oziranju na ostala stališča ali širšem vpogledu v vprašanje (sodelujoči so gledali predvsem iz perspektive lastnega interesa). Vseeno pa se je pokazala vsaj osnovna sposobnost za prevzemanje vlog drugih, saj so po nagovoru Mihe Brejca pogosto sprejeli stališče, da so delodajalci v težavnem položaju. Zaradi slabe informiranosti in precejšnje omejenosti s časom so bili odgovori površinski in so redko nudili možnost za poglobljanje razumevanja problema, prav tako niso bili zadovoljivo vključeni vsi prizadeti akterji. Predvsem je torej šlo za *opinion-making* – v izhodiščno boljšem položaju je bila politična elita – in ne za argumentativno izmenjavo mnenj.

3.2.2 Spletno posvetovanje »Ali se o svojem zdravju res odločamo le sami? Združeni proti raku!«⁵³

Spletno posvetovanje o problematiki in možnostih preprečevanja obolenja za rakom je imelo precej širši časovni razpon napram razpravi o modelu flexicurity, saj je

⁵³ Debata je dostopna na naslovu: http://www.e-participacija.si/forum_EU/index.php/board,15.0.html

potekalo kar štiri mesece. Razdeljeno je bilo na dva dela (vsak po dva meseca) in (podobno kot razprava o flexicurity) je potekalo na štirih različnih e-točkah, od teh je ena potekala tri dni, ostale pa po en dan. E-točke so bile organizirane v sodelovanju z Društvom za promocijo in vzgojo za zdravje Slovenije ter Društvom onkoloških bolnikov Slovenije. Tudi tukaj je večina ljudi sodelovala v okviru e-točk in ne od doma⁵⁴.

3.2.2.1 Moderiranje in vodenje razprave – zastavitev problema in vprašanj

Izhodiščna vprašanja za debato je pripravila pisarna slovenskega poslanca v Evropskem parlamentu, Alojza Peterleta, ki se je odločil za samoiniciativno poročilo o raku, ki je težilo k povezovanju dela evropskih institucij in zmanjševanju razlik pri preprečevanju raka na ravni Evropske unije. Gradiva za razpravo so vključevala povezave do relevantnih (tudi politično neodvisnih) spletnih strani in različna gradiva, ki za razliko od prve debate niso prišla le s strani uradnih institucij.

Razprava je bila strukturirana mnogo podrobneje in kompleksneje kot debata o modelu flexicurity, v osnovi je bila razdeljena na tri vsebinske sklope: »Preprečevanje«, »Mladi in preprečevanje raka« ter »Informacije za bolnike«. V drugem delu posveta je bil na pobudo sodelujočih dodan še tematski sklop »Kakovost bivanja in rak«. Podobno kot pri debati flexicurity je bilo sodelujoče težko pritegniti k pisanju, predvsem zato, ker je v mnogih primerih šlo za starejše osebe, ki niso toliko računalniško pismene kot mlajše generacije.

3.2.2.2 Stališča udeležencev v debati in deliberativni potencial

Podobno kot v prvi obravnavani debati se je tudi v tej večina udeležencev ozirala na lastno pozicijo, pri tem so opisovali svoje izkušnje in velikokrat dodajali moralne sodbe. Navezovanja in povezovanja med posameznimi odgovori skoraj ni bilo, podobno kot v prvem primeru je šlo za dvostranski odnos vprašanje-odgovor. Vseeno obstaja med prvim in drugim primerom precejšnja razlika, ki izhaja predvsem iz veliko boljše informiranosti, zato so bili odgovori sodelujočih pogosto bolj poglobljeni in obsežnejši. Pomembna razlika je tudi v zastavitvi debate; boljša strukturiranost je podala bolj širok odgovor, že sama zastavitev debate pa je nakazovala nujnost refleksije lastne pozicije. Posameznik torej ni le sam odgovoren za svoje ravnanje, čeprav lahko za to naredi veliko (kar je bila ugotovitev mnogih sodelujočih). Velika odgovornost leži na javnih

⁵⁴ Za več podrobnosti o razpravi Flexicurity glej Prodnik 2007.

institucijah, tako da se večkrat lahko prebere jasen apel na politiko, ki naj reši težave. Sodelujoči se tako na primer zavedajo, da sami niso dovolj usposobljeni za prepoznavanje potencialnih nevarnosti, prav tako so mnenja, da bi morala biti informiranost nujno boljša (problem ter vpliv oz. vloga množičnih medijev; vzgoja).

Kljub številnim pomanjkljivostim, ki bi jih lahko prepoznali v primerjanju z idealnimi predpostavkami racionalnega diskurza, je med obravnavanima debatama opazna precejšnja razlika, ki izhaja že samo iz dejstva boljše informiranosti sodelujočih. Ti so zaradi poznavanja problematike in lastne vpletenosti pokazali precejšnjo mero empatije, ob tem pa na odgovornost klicali politiko ter zahtevali učinkovite regulatorne politike; učinkovito so prepoznali zunanje dejavnike kot so interesi kapitala in farmacevtske industrije, na katere sami ne morejo vplivati (Kako je hrana pridelana?).

3.2.3 Praktična vprašanja

Pri takšnih debatah se avtomatično pojavi kar nekaj praktičnih vprašanj. Od tega, kako oceniti uspešnost debate ter priti do konsenzualne rešitve, do tega ali lahko sodelujejo anonimni uporabniki in ali sploh lahko govorimo o deliberativnem potencialu takšnih debat, glede na to, da ne izpolnjujejo skoraj nobene idealne predpostavke.

3.2.3.1 Evalvacija uspešnosti ter učinkovitosti debate

Za razliko od moje hitre predstavitve dveh debat in primerjave z deliberativnimi ideali obstajajo precej bolj sistematična ogrodja za evalvacijo uspešnosti posamezne elektronske debate (glej npr. Macintosh in Whyte 2002). Vendar bi takšen pristop na tem mestu vzel preveč prostora, zaradi tega pa ne bi nujno bolje predstavil problema ali odgovoril na vprašanja, ki so me zanimala⁵⁵. Morda bi bil celo manj primeren za razumevanje deliberativnega potenciala, ki ga takšne debate nosijo. Prav tako ne bi razkrival predpostavk (morebitne hierarhične) naravnosti debate, ker je ta omenjenemu modelu za evalvacijo skoraj inherentna.

To zagotovo ne pomeni, da tovrstnih debat ni potrebno sistematično evalvirati, saj se lahko le na takšen način izboljša prihodnje praktične poizkuse ter oceni, kje so največje pomanjkljivosti. Pomeni le, da so tovrstna analitična orodja, ki so še v začetnih fazah »gradnje«, potrebna dodatne samorefleksije ter izboljšanja. Potrebno je biti

⁵⁵ Macintosh in Whyte (2002) v osnovi pristopata k evalvaciji iz treh perspektiv: politične, tehnične in družbene (oz. sociološke). Iz teh treh osnovnih kriterijev so nadalje izpeljani evalvacijski indikatorji.

pazljiv, ker lahko že vnaprej zavzemajo pristransko pozicijo ocenjevanja. Potrebno se je tudi zavedati, da je do iskanja končnih skupnih rešitev preko e-forumov še zelo daleč. V teh primerih gre za povsem pionirske poskuse, ki so iz več vidikov »podhranjeni«, zato ne gre pričakovati hipnih čudežev. Posebej zaradi pomembnih strukturnih omejitev, s katerimi se soočajo in ki jih omenjam v nadaljevanju.

3.2.3.2 Problem (ne)anonimnosti sodelujočih

Pogosto vprašanje je ali dovoljevati anonimnost sodelujočih v takšnih debatah in kaj s tem pridobimo. Moje mnenje je, da ne dosti, morda več iskrenosti in zato več deviantnih mnenj ter nestrpnosti (kar ni le minus), vsekakor pa lahko preveliko izgubimo⁵⁶. Poleg klasičnih ugovorov o različnih oblikah verbalnega nasilja (gl. Oblak 2003, 123) je potrebno zavedanje, da spletni forumi postajajo vedno pomembnejši vir moči ter vpliva, s tem pa so postali izvrsten poligon tako za politiko kot kapital, ki sta se tega dejstva hitro zavedla. Že v Sloveniji so znani primeri, ko so na primorskem lokalni veljaki (dobesedno!) najemali ljudi, da so pred volitvami zanje opravljali promocijo na enem večjih spletnih forumov v Sloveniji. Z večjimi vložki bi bilo takšnih primerov še precej več, proti temu pa se je na forumih z resnim političnim vplivom mogoče boriti le z neanonimnostjo in ustreznimi varovali, kot sta digitalno državljanstvo ali e-identiteta⁵⁷.

V tujini se je za takšno oglaševanje prijel izraz »viral marketing« ali »evangelism«⁵⁸. Gre za način spletnega oglaševanja *od-ust-do-ust* po principu snežne kepe, gverilski način lansiranja spletnih fenomenov po družbenih/družabnih omrežjih, kamor lahko vključujemo tudi spletne forume. Plačan posameznik si ustvari številne uporabniške račune, ki jim s časom razvija identiteto, nato pa jih v ključnem trenutku naenkrat izkoristi za oglaševanje neke storitve ali izdelka. V resnejših spletnih debatah se to zagotovo lahko pokaže kot večji problem za avtonomno plat celotnega diskurza.

3.2.3.3 Neobstoj racionalnega diskurza?

Ob obravnavi debat na Forumu prihodnosti se postavlja resno vprašanje v kolikšni meri debate sploh lahko izpolnjujejo idealne pogoje racionalnega diskurza. Pokazalo se

⁵⁶ Podobno stališče so zavzeli anketirani uporabniki foruma Avtonomne tribune, ki so izpostavili neanonimnost kot potencialen predpogoj za morebitno debato preko spleta (glej priloga A).

⁵⁷ Zadnji takšen projekt je zagnala Evropska komisija: <http://www.e-participacija.si/si/clanki/meddrzavna-elektronska-identiteta.html>; dobro bi bilo ciljati tudi na možnost identifikacije uporabnikov na forumih. Obstajajo pa tudi precej preprostejše (začasne) tehnike preverjanja, kot je npr. aktivacija uporabniškega računa samo tistim osebam, ki se na forum prijavijo preko javnega in preverljivega e-poštnega naslova.

⁵⁸ Na ta precej nov in neraziskan problem »virusnega marketinga«, postfordistične proizvodnje uporabniško generiranih informacij, me je opozoril računalniški guru Aleksander Hropot (oz. *Quattro*).

je namreč, da se kaže potencial, vendar niti približno v dovoljšnji meri, da bi lahko z gotovostjo napovedovali tako svetlo prihodnost, v kateri bo mogoče preko deliberacije prihajati do konsenzualnih rešitev. Omejitve se opazijo predvsem pri sposobnosti refleksivnosti, poslušanju drugih ter vzpostavljanju dejanskega dialoga (podobno kot pri ostalih raziskavah). To pa je močno povezano tako s pripravljenostjo na vlaganje časa v debato kot s časovno strukturo debate, torej njenim primerno dolgim trajanjem. Številne omejitve so mnoge avtorje prepričale, da forumi ne spodbujajo k iskanju konsenza oziroma soglasja. (Oblak 2003, 125-127; Dahlberg 2001)

Prej kot za popoln konsenz si deliberativne teorije prizadevajo za deliberativne *procese*, ki bi zaradi utemeljenih (razumnih) razlogov vodili na pot skupnega strinjanja. Centralna ideja je, da so državljani z razumnimi (javnimi) razlogi prepričani, da so institucije in norme njihove skupnosti v skupnem interesu. Diskurzi v osnovi niso namenjeni odločanju, ampak formiranju racionalnega javnega mnenja, diskurzivna pravila pa zagotavljajo, da sogovorca jemljemo kot enakopravnega partnerja. (Chambers 1995, 236-239) Po Habermasu (1994, 37) »diskurzi ne vladajo. Proizvajajo komunikativno moč, ki ne more nadomestiti administrativne moči, ampak lahko nanjo samo vpliva. Ta vpliv se omejuje na oskrbovanje in odtegotvanje legitimnosti.«

Vsaj v primeru debate »Združeni proti raku!« bi kljub slabemu izpolnjevanju zahtev diskurza vsak sposoben odločevalec moral prepoznati pomembno rdečo nit zahtev udeležencev do institucij. Ta debata ostaja dostopna, prav tako končna poročila; udeleženci politikom v primeru neizpolnitve zahtev odvzemajo legitimnost delovanja⁵⁹!

Končni cilj idealnih predpostavk je ozaveščena in racionalna javna sfera, ki je sposobna odločanja, in končno so zato praktični postopki za določanje skupne rešitve mnogo manj pomembni kot v primeru »zavor v obstoječih ureditvah institucij, ki napeljujejo državljane na apolitično pripravljenost na sledništvo in s tem zavirajo, da bi le-ti refleksivno presegli zaznavanje zgolj svojih kratkoročnih interesov« (Habermas 1994, 37). Ljudje so s ponotranjenjem sposobni reflektirati in iti preko zgolj lastne pozicije, odločitev pa bo avtomatično ciljala v skupno dobro družbe. »Večinska odločitev sme nastati samo na tak način, da lahko na koncu njena vsebina velja kot racionalno motiviran toda zmoti podvržen rezultat diskusije o pravilni rešitvi problema, ki se je končala zaradi potrebe po odločitvi« (ibid., 36; moj poudarek). Če javne *kontroverze* v

⁵⁹ Žal podobno nedvomno velja tudi za pobudnika te debate, Alojza Peterleta, ki se kljub obljubam še danes ni odzval in komentiral debate. Pomembna težava je zagotovo pragmatično izkoriščanje tovrstnih debat s strani politikov za lastno reklamo, kar nadalje sproža apatijo, da »moje mnenje tako ne bo pomembno ali vplivalo« (pogost odgovor ljudi, ki niso hoteli sodelovati v posvetu o Flexicurity).

doglednem času res ni mogoče rešiti niti z razpravo ali pogajanji in je odločitev že nujna, potem je mogoče glasovati po večinskem načelu. (Škerlep 2004, 433)

Z izpolnitvijo Habermasovih idealnih predpostavk racionalne javne sfere⁶⁰ lahko tudi za večinsko odločanje posameznikov predvidimo, da bo mnogo manj egoistično-utilitaristično. A kako v *realnem svetu* rešiti vprašanje nezmožnosti približevanja idealnim predpostavkam zaradi premajhne inkluzivnosti (računalniška pismenost, nedostopnost), nezadostne informiranosti, nezmožnosti refleksije, neobstoja avtonomije in nepripravljenosti političnega sistema na participativne pristope? To so vprašanja, ki se dotikajo širših družbenih problemov in močno presegajo okvire Foruma prihodnosti.

3.3 REFLEKSIJA IN OMEJITVE PRISTOPA

Do tega poglavja sem se poleg predstavitve praktičnega primera ukvarjal skoraj izključno z idealnimi modeli ter predpostavkami. A to ne pove prav veliko o obstoječih družbenih pogojih ali omejitvah niti o težavah, ki so inherentne tem pristopom, zato se jim posvečam v tem poglavju. Ker se praktični del tesno navezuje na teoretskega, bo to pravzaprav poizkus refleksije obeh delov.

3.3.1 Dominantnost in uboštvo predstavniške demokracije v družbi spektakla

Že v teoretskem delu sem poudaril diskrepanco med predlaganimi ideali za demokracijo in realnim stanjem, ki ga simbolizira trdo ustoličena liberalna koncepcija predstavniške parlamentarne demokracije, za katero stoji suverena nacionalna država. V tem okviru se lahko zdijo deliberativni pristopi prej sami sebi namen kot pa pristopi z resnično močjo. Za to obstaja več razlogov, eden pomembnejših je strukturna prisiljenost politikov, da se a) zavzemajo za široko (utilitaristično) popularne in ne nujno racionalne rešitve ter manipulirajo v obratni smeri; b) približujejo predvsem

⁶⁰ Ključni element civilne družbe in s tem javne sfere so nevladne organizacije, ki pa so po mnenju Callinicos (2004, 98) tudi zaradi zmanjšanja državne pomoči (padec v roke privatnega kapitala) vse prej kot neodvisne. »Neodvisnost je natanko tisto, kar številne nevladne organizacije niso« (ibid.). Tudi v primeru (ne)posrednega državnega financiranja bi težko govorili o popolni neodvisnosti, saj gre pogosto za simbiotično-pragmatično razmerje med državo oziroma financerjem in vključenim akterjem, ki s tem lahko v zameno za preživetje (financiranje) podajajo legitimnost (in torej stabilnost – konsolidacija) obstoječi ureditvi. To je na žalost vedno pogostejši pojav tudi v akademski sferi. Tovrstna legitimacija je lahko izjemno pomembna za kapitalistično državo, neodvisnost »zunanjega« akterja pa je le navidezna.

interesom svojih volivcev, pri katerih se bodo potegovali za nov mandat, zato težijo v to smer zadovoljevanja parcialnih interesov in ne širše. Pragmatičen politik se bo v predstavniskem modelu (prevečkrat) zavzemal predvsem za ozke parcialne interese. Realnost racionalnega diskurza je v takšnem okviru vsaj vprašljiva, deliberacija pa je uporabna predvsem za navidezno legitimiranje dejanj (z upoštevanjem le določenih stališč; z uporabljanjem deliberativnih pristopov z aktivnim vključevanjem le določenih skupin; z namernim zavajanjem ter izključno *top-down* modelom itd.) in politično promocijo. Rešitve so predvsem površinske, kratkoročne in parcialne.

Institucionalizirana politika se ne vrti okrog racionalnih razprav, ki bi vključevale emancipiranega posameznika, temveč za volivce proizvaja spektakel, kakor je sodobno družbo pred desetletji pesimistično označil Debord – kot družbo spektakla. Kvečjemu bi lahko trdili, da se je ta podoba do danes izkristalizirala in dokončno prenesla na politiko. Spektakel je družbeni odnos, njegova vseprisotnost pa zavzema tudi polje institucionalizirane politike. In politiki je mesto v hramu demokracije, parlamentu, kjer so (sic!) zastopani vsi interesi. »Kar se vidi, je dobro, kar je dobro, se vidi,« možno je le pasivno sprejemanje. (Debord 1997) Prihajajoče razmere sta detektirala in briljantno napovedala že pred Debordom Adorno in Horkheimer (2002, 136), saj po njunem »brezobzirna enovitost kulturne industrije napoveduje enovitost politike«. Ker gre ves svet »skozi filter kulturne industrije« (ibid., 139), to pomeni, da »kar se upira, sme preživeti samo tako, da se pridruži. Ko ga kulturna industrija registrira v njegovi različnosti, že spada zraven, tako kot zemljiški reformator h kapitalizmu« (ibid. 144).

Popolnoma konsenzualno sprejemanje mnogih predpostavk za *status quo* v politiki nam ustvarja videz izbire, kjer je v bistvu ni, bi cinično dejal Žižek (2000, 38-39). Gre za imitacijo participacije, ki ljudem daje občutek, da z izvajanjem demokratične volje vsaka štiri leta dejansko prispevajo k odločitvam. To samo kaže kakšno vlogo se pripisuje državljanom v političnem procesu. (ibid.) Primeri evropskih institucij – predvsem evropske komisije, ki ima kronično pomanjkanje demokratične legitimnosti⁶¹ – ki si trenutno morda celo najbolj prizadevajo za nekakšen e-participativen pristop, so poizkusi nesramne navideznosti institucionalne inkluzivnosti⁶².

⁶¹ Evropska komisija poizkuša s participativnimi modeli predvsem na (že v začetku naloge omenjenem) področju ekologije (primeri pozivov k sodelovanju dostopni na: www.e-participacija.si). A to je ob dejstvu, da EU ne uspeva izpolnjevati niti minimalnih ekoloških standardov, ki so bili postavljeni s Kjotskim protokolom, in poplavi lobistov različnih korporacij v Bruslju, prej pesek v oči kot kaj drugega (glej Prodnik 2008).

⁶² Poleg tega v teh primerih ostajamo v okviru relativno minornih vprašanj, medtem ko je okvir trdno določen. Ni zagotovila niti, da bodo upoštevana stališča največjih akterjev namesto stališč ekonomskih

3.3.2 Strukturne omejitve kapitalistične države

Nakazal sem, da poleg (iz pragmatičnega gledišča) omejenosti zaradi predstavniške demokracije obstajajo še druge pomembne strukturne omejitve, ki preprečujejo približevanje idealnim predpostavkam. Ustroj moderne kapitalistične države po mnenju Offeja teži v reprodukcijo lastnih obstoječih temeljnih strukturnih določitev, ki jih zaradi samointeresa (preživetja) država mora obnavljati. Pojem kapitalistične države »označuje institucionalno obliko javne oblasti v njenem razmerju do materialne produkcije«. Značilnost te oblike so funkcionalne določitve preko katerih skrbi za ekonomsko podjetnost (privatna lastnina) in posledično privatno akumulacijo, ki je materialna osnova za davke (davčna odvisnost). Zaradi tega je v interesu države ustvarjati politične razmere, ki so ugodne za privatni akumulacijski proces, kajti nadaljnja državna dejavnost je odvisna od te strukturalne odvisnosti⁶³. Četrta značilnost liberalno demokratične države je pridobivanje množične volilne podpore, preko česar se ublaži družbene konflikte in pomaga prikriti dejstvo, da državni dohodki izvirajo iz privatno akumuliranega bogastva, od katerega je država odvisna⁶⁴. (Offe 1985, 58-63)

»Politika je potemtakem le dinamični aspekt državne strukture«, kar se doseže prek vključitve vsakega državljana v menjalne odnose. Blagovna forma (prodajanje/kupovanje delovne sile in dobrin) je splošna »točka ravnotežja« kapitalistične države in akumulacijskega procesa. (ibid.) Prav zato je Žižek mnenja, da prava svoboda misli pomeni izpraševanje dominantnega liberalno demokratičnega konsenza ali pa ne pomeni nič. Vsak politični projekt, ki hoče resno izpodbijati obstoječi red, dobi takojšen odgovor: »Dobrohoten kot je, a bo neizogibno končal v novem Gulagu!« (Žižek 2001)

3.3.3 Globalizem in dejanskost neoliberalne globalizacije

»Globalnost pomeni, da se je enost nacionalne države in nacionalne družbe razlomila; da se oblikujejo nove vrste razmerij

elit. Tega participativnega vpliva tako ne moremo primerjati niti z redistribucijo proračunskega denarja; namesto odločanja kam bo ta šel lahko izbiramo, kakšne barve bo imela notranja kabina tanka, kupljenega za izpolnitev pogojev zveze NATO. Vržena je bila kost, mnenje ljudi pa je nepomembno, ko pride do formativnih vprašanj, kot je na kakšnih temeljih bo stala prihodnost Evropske unije (npr. Lizbonska pogodba, ki je pravzaprav oživiljeni predlog Evropske ustave). O tem glej George 2008; Prodnik 2008.

⁶³ Offe zavrne domnevo, da bi kapitalistična država preferirala kakšen poseben (npr. kapitalističen) razred, ampak le deluje v smer ohranjanja *statusa quo*, ki je med drugim ohranjanje razredne družbe.

⁶⁴ Funkcija kapitalistične države po Offeju je zakrivati in zanikati prve tri omenjene značilnosti (Held 1989, 202).

moči in konkurence, konflikti in presečišča med nacionalno-državnimi enotami in njihovimi akterji na eni strani in transnacionalnimi akterji, identitetami, socialnimi prostori, položaji in procesi na drugi. Ulrich Beck (2003, 41)

Offejeva razlaga pomembnih strukturnih omejitev, s katerimi se srečuje politika v kapitalistični državi, je tesno navezana in vpliva na prvo oviro, predstavniško demokracijo. A njegova razlaga je nastala pred »nastankom« tretjega pomembnega dejavnika, ki postavlja državi omejitve, v tem primeru je le-ta zunanji: procesi globalizacije, o katerih sem pisal že v teoretskem uvodu, močno načenjajo suverenost nacionalne države⁶⁵ in ji spodrezujejo noge predvsem pri določanju davkov in posledično davčni akumulaciji (davčna odvisnost)⁶⁶. V liberalni demokraciji je pojem suverenosti v samem jedru razprave, kajti država naj bi imela nadzor nad lastno usodo, a prav pri prestavitvi suverenosti na globalno raven je največ težav (Pikalo 1999, 143).

Politika globalizacije po Becku (2003, 15) razoblašča nacionalnodržavno politiko⁶⁷. A poprej moramo v osnovi nujno razlikovati med različnimi *dimenzijami* oz. procesi globalizacije, kot so na primer kulturna, informacijska, ekonomska in številne druge globalizacije⁶⁸. (ibid., 35-37) To priča o izjemni kompleksnosti globalnosti, ki pa jo je treba ločevati od enostavnosti globalizma, miselnega virusa, ki se ga v neoliberalnem diskurzu razumevanja globalizacije razume kot »vse prežemajočo in vse preobrazajočo vladavino svetovnega trga« (ibid., 153). Po tej ideologiji gre za revolucijo od zgoraj, nepolitični diktat in primat svetovnega trga, ki živi svoje življenje, odvisnost od svetovnega trga pa se le še nenehno širi. Vse mora zato biti podrejeno primatu ekonomskega, ob tem pa je neoliberalni globalizem *izrazito* politično delovanje, ki se izdaja kot nepolitično. Ideologija pravi, da mi ne delujemo po lastnih

⁶⁵ Nekateri teoretiki postmoderne, na primer Negri (2002, 15), gredo celo tako daleč, da trdijo, da je nacionalna država izgubila vse temeljne značilnosti suverenosti in je zato v povsem podrejeni vlogi.

⁶⁶ »Podjetja, še posebej tista, ki delujejo globalno, nimajo samo ključne vloge pri oblikovanju gospodarstva, ampak temveč tudi družbe v celoti ... Globalno delujoče gospodarstvo spodkopava temelje nacionalne ekonomije in nacionalnih držav« (Beck 2003, 14-15).

⁶⁷ Podobne razloge najde Habermas, ki prepozna tri aspekte, ki odvzemajo moč državi: izgubljanje sposobnosti za kontrolo (zaradi zunanjih vplivov); naraščajoči legitimacijski deficit v odločevalskih procesih; v srcu problema pa je prav nezmožnost snovanja in implementiranja socialnih politik, kar je prej bilo mogoče, sedaj pa je kapital *prosti agent*, odvezan državne dolžnosti (posledična prisiljenost v ekonomsko racionalizacijo). (Habermas 2003, 89-91) Torej potrjevanje pomena Offejeve davčne odvisnosti.

⁶⁸ Nujno je potrebno omeniti, da je Beckova koncepcija globalizacije le ena izmed mnogih, da pa poizkuša reflektirati druge glavne teorije. To pa je morda področje, kjer se trenutno najbolj krešejo mnenja.

nagibih, ampak le izvajamo zakone svetovnega trga, ki nas silijo v ta dejanja⁶⁹, v resnici pa gre za očiten politični projekt transnacionalnih akterjev, koalicij in mednarodnih organizacij, kot je na primer Svetovna banka. (Beck 2003, 153-159) Dokler država brez pomislekov pristaja na ta pravila igre, ki jih diktira globalni kapitalizem, ki je odpravil delo in bo tudi demokracijo kot formo življenja (ibid., 86), lahko govorimo o omejitvah politike, ki bolj ali manj hitro vodijo v minimalizacijo države. A obstajajo alternative.

Interpretacij dileme ali država s procesi globalizacije izgublja moč ali jo celo pridobiva (Pikalo 1999) je zelo veliko. Sam se močno nagibam v smer, da je zanjo to še en (vedno bolj) pomemben faktor ohromitve, vsaj kar se tiče sposobnosti davčne akumulacije (Offe), kar kažejo tudi nekateri Beckovi empirični podatki. Paradoksalno ima – seveda le v trenutnih razmerah! – torej nacionalna država res lahko večjo moč, a obenem te moči zaradi zunanjih pritiskov ne more izvrševati za nič drugega kot krepitev trga (od katerega niti nima nujno prav veliko koristi), in je tako omejena v redistributivnih in ostalih politikah, saj bi za kaj takšnega bila potrebna širša ideja globalnega sodelovanja oz. odprte debate o političnem oblikovanju globalizacije. Po kozmopolitski razlagi bi bilo potrebno »večdimenzionalno ravnotežje moči med nacijami, organizacijami in ljudmi«, sedaj pa se hoče moč koncentrirati predvsem v nasprotnem, ohranitvi nacionalne suverenosti. Če je delovanje države v tem kontekstu racionalno, je skupni rezultat (nujne) konkurence med državami neracionalen in za njih kvečjemu poguben⁷⁰. Ne glede na to, kakšno stališče v tem primeru zavzamemo, se gre strinjati s Pikalom (1999, 146), da iz tega gledišča ni problematična država kot taka, ampak koncept suverenosti, ki je še vedno ključen organizirajoči princip, inherenten vsaki državi. Po Becku (2003, 149) je s preходом v drugo moderno namesto trenutnega minimiziranja države (po že omenjenih modelih legalne demokracije) možen prebitek v suverenosti, ki gre s kooperacijo v dobro obeh – transnacionalne koncentracije moči in v njej povezanim lokalnim državam.

⁶⁹ Minimalizacijo države in demokracije. O »naravnosti nujnosti« glej tudi Bourdieu in Wacquant 2001. Marcuse je o »naturalističnih interpretacijah družbe« pisal že pred tričetr stoletja; vero v naravne zakone je tesno povezoval z bistvom liberalizma, kar je tudi točka, kjer se prekine njegova racionalnost. Inherentna so protislovja družbenega sistema, ki se predstavlja harmonizirajoče, a »naravno ravnotežje« je le slučajnost, ki ga razbije večja kriza ali konflikt. (Marcuse 1989, 89-95) »*Liberalizem vidi za ekonomskimi silami in odnosi kapitalistične družbe »naravne« zakone, ki se bodo izkazali v svoji popolni zdravilni naravnosti, če jih le pustimo, da se prosto in brez umetnega motenja razvijajo.*« (ibid., 89)

⁷⁰ Ali kot pravi Beck, da »se zdi nehotena ironija, da nekateri politiki pozivajo k trgu, trgu in k še več trga in očitno sploh ne opazijo, da si tako mrtvičijo svoj lastni življenski živec, da si namreč zapirajo pipico denarja in moči. Je kdo že kdaj bil priča tako nepremišljenemu, veselo izvajanemu javnemu samomoru?« (Beck 2003, 15) To je primerljivo s Callinicosovo (2004) logiko konkurenčne akumulacije, kjer so tendence posameznega kapitala racionalne, skupaj pa tvorijo uničujoče izide.

3.3.4 Od modela demokratične avtonomije do kozmopolitske demokracije

V tej nalogi sem peljal zgodbo vse od ozkih teorij ter razumevanj elektronske demokracije do nadnacionalnih oziroma globalnih vprašanj. To ne bi bilo potrebno, če se ne bi soočil z vprašanjem temeljnih omejitev, ki ovirajo mikro-teorije e-demokracije pred izpolnitvijo in jih v temelju preddoločajo strukturne predpostavke, ki bodisi promovirajo ali negirajo participativne pristope. Ali če povem z besedami Becka (2003, 63), si je »vse to v sovisju, tako da se enega ne da obravnavati ločeno od drugega«.

S ponovnim branjem do sedaj napisanega lahko bistveno povzamem v enem stavku. Temeljne strukture utemeljevanja ter mišljenja mi postavljata dva široka miselna tokova, ki bi ju v okvirih nadnacionalnih in globalnih problemov lahko urejala in reševala liberalni internacionalizem⁷¹, ki je nadaljnje razvitje realnopolitičnega pogleda, ter kozmopolitska demokracija, za razumevanje družbe pa bi Beck govoril o nujni razliki med prvo in drugo moderno. Prvo misli preko Smitha kot »metodološki nacionalizem«; je nacionalnodržavna moderna, ki se s procesi globalizacije razdrobi in kjer lahko cveti ideologija globalizma, saj transnacionalke v nasprotju z nacionalno državo ne delujejo več po njenih pravilih igre, ampak jo izigravajo. Igrajo že v okviru svetovne družbe. (ibid., 93-94) Njene podmene bom najprej konfrontiral z enim izmed predlogov druge moderne, s konceptom *globalne civilne družbe* in političnim oblikovanjem globalizacije, s kozmopolitsko demokracijo, nato pa še s tretjim širokim miselnim miljejem, postmodernizmom, ki kritizira oba prva pristopa.

Bržkone sta dva najbolj znana proponenta kozmopolitske demokracije Jürgen Habermas in David Held. Obema je bilo v tej nalogi posvečenega že precej prostora in izkazalo se je, da ju veliko več stvari družijo kot pa ločuje. Kljub pomembnih temeljem, ki izhajajo iz liberalizma, sta tudi v tem primeru oba do njega močno kritična. (ibid., 159) Heldov model demokratične avtonomije je nastal še v osemdesetih, torej pred napovedjo (liberalnega internacionalista) Fukuyame o koncu zgodovine. Na podlagi paradigmatskih premikov pa Held nato pride do ugotovitve, da obstajajo med procesi globalizacije in nacionalno državo štiri velika neskladja: na ravni svetovne ekonomije se

⁷¹ Obstajata močna in šibka vizija, v obeh primerih pa osrednjo vlogo igrata etični potencial države in trga v odnosu do posameznika. Po šibki, libertarni (legalistični, op.p.) viziji, so spremembe v sami državi dovolj za demokratične meddržavne postopke. Potrebna je le skrita roka trga in kakršnekoli regulatorne institucije niso potrebne. Po močnejši verziji so odnosi med liberaliziranimi državami urejani preko mednarodnih institucij. »Novi liberalni internacionalistični svet je planiran kot forma šibkega demokratičnega političnega kozmopolitizma, ki ga na eni podpira liberalna demokracija, na drugi pa kapitalistični prosti trg« (Hutchings 1999, 157-159). To je v politiki danes nedvomno dominanten pogled.

zmanjšuje sposobnost odločanja države o lastni ekonomski prihodnosti in posledično avtonomiji, pri čemer je najvplivnejša internacionalizacija ekonomskih procesov in finančnih tokov (podobno kot Beck in Habermas); na ravni mednarodnih organizacij, ki so v vedno večjem porastu, kar priča o tem, da se je spremenil sistem odločanja na svetovni ravni in posledično v nacionalni državi; na ravni mednarodnega prava, ker je mednarodno pravo nad pravom držav; in še neskladje na ravni hegemonskih blokov. (Held v Pikalo 1999, 143-144; Held 1995)

Heldu zato ne preostane drugega, kot da predpostavke demokratične avtonomije prenese na supranacionalno raven. Nastane model kozmopolitske demokracije, v katerem se tkejo transnacionalne vezi: vzajemne večdimenzionalne spletenosti in obveznosti (Beck 2003, 127-128). Za Helda ostaja pomembno razumeti demokracijo kot dvostranski proces: potrebna je reforma moči države na eni strani in restrukturiranje civilne družbe na drugi. Obstajati mora torej ločenost države in javne sfere, dvostranskost tega demokratičnega procesa pa državljanom lahko ustvarja možnosti in priložnosti za delovanje. (Held 1995, 24-25) Tako njemu kot Habermasu ostaja osrednji demokratični princip avtonomija, ki varuje fundamentalne človekove pravice, kar je predpogoj za posameznikovo samoopredelitev. Vendar tej dokaj liberalni predpostavki kot rečeno sledi ostra kritika, ker je praksa predstavniške demokracije pokazala neinkluzivnost in odvrčanje od aktivnega državljanstva ter prevračanje v elitno vladavino oblastnikov. Te očitke sem že zapisal in jih ne bom dodatno obnavljal, pomembnejše je gledišče, nasprotno premisam internacionalističnih derivatov liberalizma, da država ostaja ključna za razvoj političnega kozmopolitizma. (Hutchings 1999, 159-160)

Po kozmopolitski demokraciji je potrebno uvesti vrsto institucij pod in nad nivojem države, ki bodo zagotavljale individualno zaščito in odgovornost zaradi ekonomske globalizacije ter povečane pomembnosti globalnih vprašanj človekovih pravic, miru in ekologije, ki potrebujejo globalni odziv. Held tudi na tej ravni zagovarja pomembnost dvojne demokratizacije, ki zavzema tako politično kot ekonomsko sfero (omejevanje lastnine), pri tem pa je močno skeptičen, da bodo te principe (sploh lahko) izpeljale nacionalne države in njeni meddržavni odnosi. (ibid., 161-162) Tako Held kot Habermas menita, da morajo nacionalne države zato prenesti del suverenosti na transnacionalno raven. Okrepiti se mora vloga regionalnih parlamentov kjer so že (EU) ali pa morajo nastati – Evropska Unija je torej le začetna točka širše povezane mreže – Held pa zagovarja reformacijo Združenih narodov, ki bi bili demokratična avtoriteta vseh držav in družb. (Held 1995, 39-43; Habermas 2003, 96-99)

S tem vpogledom sem okvirno zaokrožil eno izmed mogočih zgodb, ki se predstavlja kot alternativa obstoječemu redu neoliberalne ortodoksije, ki s svojim omejevanjem vodi vse do vprašanj in potencialov elektronske demokracije. Kritika tega miselnega pogleda pa bo pravzaprav uvod v zadnji del moje naloge, kjer v ozadju prav tako stoji alternativa dominantnemu gledišču na globalni svet.

3.4 POSTMODERNISTIČNA KRITIKA PRISTOPA

Zavoljo zadostitve kriterijem uokvirjanja lahko tudi ta, tretji pristop, na nadnacionalnem in globalnem nivoju reševanja problemov, poimenujemo. Hutchingsova ta »koktejl elementov postmodernizma, marksizma in republikanskih demokratičnih teorij« imenuje radikalni demokratični pluralizem. Ta vizija je osredotočena na forme političnega delovanja in organiziranja povsem mimo okvirov države ali mednarodnega prava in temelji na globalni civilni družbi⁷², grass-roots intervenciji in političnemu (gibanjskemu) organiziranju, direktni demokratični participaciji in lokalnih identitetah ter njihovi participaciji v globalnem kontekstu. Očiten je odpor do obeh do sedaj obravnavanih miselnih pristopov. Pri kozmopolitizmu se izraža skepsa predvsem do učinkov in nepristranskosti sodne oblasti oz. sodnih institucij, saj bi kozmopoliti število sodnih institucij na globalni ravni kvečjemu pomnožili. Predvsem problematizirajo, da bi takšne institucije okupirali že sedaj hegemonski interesi, izjemno problematična pa je tudi predpostavka vrednotnega univerzalizma. (Hutchings 1999, 166-171)

S korakom nazaj lahko vidimo, da te ideje izhajajo iz kritike klasične moderne⁷³ in prestopa v postmoderno mišljenje, v okviru katerega je bil najprominentnejši mislec prejšnjega stoletja najbrž Foucault. Kjer se moderna oblast pojmuje vertikalno, naj bi

⁷² Ni govora o globalni civilni družbi Habermasa in Helda, ki govorita o kozmopolitski javni sferi.

⁷³ Po Negriju gre za enega izmed tokov moderne, v linijo katerega Kurnik opredeljuje četverico Hobbes-Rousseau-Kant-Hegel, ki zasnujejo pravno državo; so izvor reda, norm, vrednot in institucij (Kurnik 2005, 116), torej moderne oblasti. Temelj temu so kontraktualistične teorije naravnega stanja, ki so značilne za mislece, izhajajoče iz liberalizma. Med zadnjimi res pomembnimi kontraktualističnimi avtorji najdemo Johna Rawlsa, v skupino pa bi zagotovo bilo potrebno uvrstiti še Johna Locka, ki je podal pomembne temelje piscem ameriške ustave, predpostavi pa tudi vrojeno (naravno) pravico do lastnine. Prav ta koncepcija pa skupaj je s pojmovanjem dela (oboje še vedno posvajajo neoklasični liberalci) v post-fordizmu zaradi nematerialnosti (skupnega) dela postala povsem nesprejemljiva. (glej tudi Negri in Hardt, 2005, 184) Po mnenju Kurnika gre v tem primeru za »posvečen« tok moderne misli, ki vrednoti družbena nasprotja ter antagonizme kot rušilne ter negativne in jih preko različnih postopkov hoče presegati, na drugi strani pa »preklet« tok vrednoti antagonizme kot potencialno pozitivne in konstruktivne (ibid.).

stopali v ospredje horizontalni odnosi, preko te desubstancializacije oblasti (Beyme 1997, 206-207) in prehoda v horizontalne odnose pa bosta lahko v naslednjem poglavju Negri in Hardt utemeljevala mrežo mrež in Imperij. Pojem pluralizma se v postmoderni zaostri, kar je pripeljalo v postavljanje načela večine pod vprašaj (liberalna predstavniška demokracija), s tem pa prejme večji pomen pisana družčina manjšin. (Beyme 1997) Vse tri točke so nujne za kritiko Habermasovih teoretičnih predpostavk. Kljub temu, da tako *druga moderna* kot »postmoderna« govorita o krizi liberalne demokracije, prva v osnovi teži k inkluzivističnemu univerzalizmu, druga pa k pluralističnemu relativizmu.

Med ostrimi kritiki predpostavk deliberativnega diskurza je Chantal Mouffe, ki je mnenja, da je Habermasov pristop »daleč od tega, da bi ponudil potrebno podlago za razvoj demokracije, ampak obstoj demokracije postavlja pod vprašaj«. (Mouffe 1997, 154) Po njenem je univerzalistična utvara, da bi lahko končno odpravili nasprotje, saj je obstoj sveta brez nasprotij nemogoč, gre za samo bistvo in nujnost političnega. Hobbesovo »naravno stanje« lahko samo nadzorujemo, nikoli pa ga ne moremo odpraviti. Znotraj politične skupnosti na nasprotno stran ne gledamo kot na sovražnika, ampak nasprotnika, v primeru zamegljevanja političnih meja pa se želja po udeležbi v političnem procesu manjša, s tem pa mesto demokratičnih političnih prizadevanj zasedajo druge oblike poistovetenja, ki so etnične, nacionalne ali verske narave. Medtem, ko je politična skupnost omejena s pravili igre, ki jih akterji sprejemajo in zato dojemajo drugo stran kot nasprotnika, pa je zunaj tega reda obstoječa le koncepcija sovražnika, ki ga je treba uničiti. Habermasov pristop označi za kolektivistični, ki odklanja pluralizem in zagovarja idejo o »skupnem dobrem«, kar pa predstavlja le še en način zatiskanja oči pred neizbežnostjo nasprotij ter poizkus odpravljanja bistva političnega. (Mouffe 1997) To gledišče vidi družbo kot konfliktno in zaradi pluralnosti nujno polno nasprotij, iz česar izhaja vse nadaljnje razmišljanje. Foucaultovo premlevanje diskurza pa poteka v okvirih moči in resnice, pri čemer je le-ta zmeraj manifestacija režima moči/znanja, kar izhaja iz procedur, ki producirajo diskurz. Te procedure so pravila izključitve, ki določijo, kakšen diskurz je sprejemljiv, omenjene zunanje predpise pa dopolnjujejo notranji, ki vključujejo mehanizme za identifikacijo in doseganje resnice. Poleg tega prostori diskurza niso odprti za vse enako, kajti rituali, doktrine in izobrazba določajo, kdo je kvalificiran za sodelovanje. (Love 1989, 279-280) Iz tega je izpeljan še en radikalnejši (in za politično teorijo neploden) ugovor postmoderne proti Habermasu, da ni nobenega diskurza, ki ne bi bil diskurz oblasti (Beyme 1997, 213).

Iz do sedaj omenjenih predpostavk izhajajo tudi drugi nivoji razmišljanja, na primer pojmovanje elektronske demokracije oziroma emancipatoričnih potencialov IKT. Zadnikar njihov doprinos vidi predvsem v tem, da gre za prostor informacij izven klasičnega ideološkega nadzora korporacij, za informiranje pa je potrebno kritično gibanje po internetu. Prav internet oz. IKT pa omogočajo in so predpogoj mrežnega povezovanja in vzajemne ustvarjalne interakcije družbenih gibanj, ki so jim inherentni emancipatorni boji, institucije upora pa vzpostavljajo na globalni ravni. Enotnost socialne in tehnološke plati multitudine je v mrežnosti, horizontalnem povezovanju, vzpostavljanje med seboj povezljivih lokalnih avtonomij pa je takšno, da obide tradicionalne oblastne institucije in jih prepušča odmiranju. Globalizirani imperij, ki presega nacionalno državo, postavlja njen obstoj pod vprašaj. (Zadnikar 2003)

Ravno z emancipatornimi potenciali gibanj, ki uporabljajo za svoje politično delovanje, povezovanje in mreženje tudi internet, se ukvarjam v zadnjem delu te naloge. Predstavljam delovanje Avtonomne tribune, ki potencialov IKT sicer ni uporabljala v do sedaj načrtanih okvirih, ampak to še ne pomeni, da hotenja niso šla v spreminjanje družbe v smer večje demokracije. Vsekakor pa so prav tehnologije igrale izjemno pomembno vlogo pri njenem nastanku, informiranju in (tudi širšem) povezovanju.

4 PRAKTIČNI PRIMER: AVTONOMNA TRIBUNA

Avtonomna tribuna (AT) kot nehierarhična, razpršena in neinstitucionalizirana entiteta brez formalnega članstva nastane v prvi polovici leta 2007⁷⁴ v odgovor na t.i. Zupanov zakon o visokem šolstvu, ki naj bi nastal brez vključitve akterjev, ki jih spremembe najbolj zadevajo. Zakon prepozna kot neoliberalen napad na javno dobro, saj naj bi po predlagani zakonodaji šolstvo šlo v smer privatizacije ter posledično uničevanja javnega šolstva, glavno vodilo pa naj bi postala profitna logika delovanja. Dejanja Avtonomne tribune so radikalen poseg v širši politični prostor, kar se dosega preko različnih bolj kot ne spontanih akcij uličnega performansa, protesta in agitacije. So izven ustaljenih institucionalnih praks ali neposredno proti njim, legitimnost in postopke delovanja institucij pa resno postavljajo pod vprašaj.

⁷⁴ Prvič se Avtonomna tribuna zbere 21. maja 2007 v avli Filozofske fakultete.

Glavni namen AT je odpiranje prostora za debato, glavno področje razprav pa je šolstvo: avtonomija univerze, problematika študija, privatizacija šolstva in reforme. Akterji stojijo za stališčem, da univerza ni podjetje, znanje ne sme biti vprašanje profitne logike, študij mora biti splošen in brezplačno dostopen za vse. (Avtonomna tribuna 2007) AT kasneje poizkuša širiti delovanje tudi na druga družbena vprašanja.

Prostor delovanja AT postanejo različne fakultete, kjer se odpira *avtonomen* prostor za debato, med drugim se izvajajo miroljubne intervencije v konservativno sfero stare paradigme (Zbor za republiko) ter protesti pred pristojnimi ministrstvi⁷⁵. Po drugi strani poizkuša AT širiti svoj vpliv tudi preko virtualnega prostora, ki pa ni primaren prostor delovanja. Odgovor oblasti na dvom v legitimnost njenega delovanja je reakcionaren, protestna dejanja pa so označena za iracionalna, nelegitimna in celo napadalna.

Delovanje AT je do danes že zamrlo, a vseeno gre za zanimiv primer *ad hoc* gibanja, ki ga je mogoče navezovati na transformacije v družbi ali uporabljati kot primer neinstitucionaliziranega političnega akterja, ki je za širjenje svojega vpliva poizkušal aktivno uporabljati internet, ki postaja za tovrstne pristope vedno pomembnejši.

4.1 AVTONOMNA TRIBUNA KOT NOVO DRUŽBENO GIBANJE

»Nova gibanja politizirajo teme, ki se jih ne da zlahka »kodirati« znotraj binarne kodifikacije univerzuma družbene akcije. Ta je osnova liberalne politične teorije. Se pravi, kjer liberalna teorija domneva, da lahko vsako akcijo kategorizira ali kot »zasebno« ali kot »javno« (in v tem drugem primeru upravičeno kot »politično«), se nova gibanja sama umeščajo v tretjo, vmesno kategorijo ... Akcijski prostor novih gibanj je prostor neinstitucionalne politike in ni zagotovljen v doktrinah in praksah liberalne demokracije ter socialne države.« Claus Offe (1987, 13)

Pri kategorizaciji in mišljenju o AT se hote ali nehote srečamo s šestdesetimi leti prejšnjega stoletja, kamor se največkrat uvrščajo začetki tovrstnega organiziranja. Ta

⁷⁵ Gre za koncept, ki je sličen (in zagotovo išče zgled v) Zapatističnemu aktivno/pasivnemu odporu. »Ta narekuje odpiranje prostora, ki ga napolnjujejo alternativni družbeni odnosi in komunikacija«. Osnova so avtonomije, ki radikalno spreminjajo jezik in prakso političnega konflikta »iz terena dualnosti nasilne-nenasilje na teren komunikacije, sodelovanja in solidarnosti med razlikami ...« (Kurnik 2005, 19-20)

čas je rodil gibanja in dogodke, ki so poizkušali razdreti dominanten diskurz (oz. *kod*), s katerim se je takrat osmišljalo svet in ureditev/red v njem (Offe 2002, 82-83).

Gre za diskontinuiteto napram »stari politiki«, za konflikt med novo in staro družbeno paradigmo. Kjer je poprej obstajala jasna ločnica med zasebnim in javnim prostorom, vstopi v to bipolarnost⁷⁶ nova politika kot iracionalni tujek, ki ni niti pripravljen na dialog; nova gibanja se z neprijetnimi vprašanji sama umestijo v tretjo, vmesno kategorijo. Stara paradigma je nekatera vprašanja obravnavala, kot da so povsem zunaj politike. S prihodom novih družbenih gibanj zato pride do šoka, saj se začne resno dvomiti o tem, kaj spada v sfero političnega (torej v javni prostor) in kaj ne. S tem, ko se na vprašanje kaj je in kaj ni politika odgovori z zožanjem političnega, se privatizira⁷⁷ konflikte in protislovja, ki jih javna avtoriteta ni sposobna ustrezno obravnavati. Za staro paradigma tako velja, da »medtem, ko je lahko karkoli predmet politične transakcije, ne more biti karkoli istočasno politično«. S tem se ustvarja (za državo) nesporni pol, nepolitične akcije v tej sferi pa služijo razbremenitvi politične avtoritete. (Offe 1987, 5-21) Iz perspektive ideoloških aparatov in reprodukcije dominantne ideologije gre v tem primeru v resnici za kvazi-nepolitični pol, ki zagotavlja legitimnost politiki ter posledično njeno stabilnost, stalnost in kontinuiteto; neprestano obnavljanje *statusa quo* poteka z reprodukcijo obstoječe družbe⁷⁸.

Nova gibanja za razliko od starih niso več hotela prevzeti oblastnih položajev, »pač pa so prakticirala "revolucionarne" načine v vsakdanjem življenju. Cilj sprememb ni bil več v prihodnosti, spremembe naj bi izhajale iz tukajšnjih in zdajšnjih praks« (zato je tudi za analizo potrebna teoretizacija prakse) (Močnik 2004, XI). To so dosegala preko razbijanja uveljavljenih shem in prevpraševanja dominantnih pravil klasifikacije, ki so določala *kam kaj spada*. Zastavila so obstoječe določanje razlik in vrednotnih opozicij, ki so se izkazala za problematična in neuresničena. Na bolj abstraktni ravni bi prakse gibanj lahko označili za poizkus ločevanja med pravilnimi in napačnimi razlikovanji, med tistimi, ki zavajajo, in tistimi, ki razsvetlujejo in osvo-

⁷⁶ Barber poizkuša to dihotomnost liberalizma in komunitarizma, ki sta po njegovem utemeljena v dvoceličnem modelu socialnega prostora, nadgraditi z *močno demokratično perspektivo*. Družbeni prostor si moramo po njegovem predstavljati vsaj kot triceličen, civilna družba pa je v tem primeru tretje področje med oblastjo in trgom. Je neodvisni sektor, ki ni ne oblasten ne strogo zase, temveč združuje prednosti obeh, javnega in zasebnega. (Barber 2000) Held je ta prostor natančneje definiral preko demokratične avtonomije, medtem ko Barber nima pravih predlogov, kako ga dejansko zagotoviti.

⁷⁷ Kasneje s konservativnim vzponom Thatcherjeve in Reagana poteče še reprivatizacija.

⁷⁸ »O reprodukciji produkcijskih pogojev«, Althusser (2000). Po Južniču (1973, 153-166) se družba reproducira preko politične socializacije in inkulturacijskega procesa, s čimer oblastne elite skrbijo za ohranitev statusa quo. Narava socializacije (in s tem sistema) je konservativna. Pri novi politični paradigmi gre potemtakem za svojevrstno refleksijo tega, kaj je smatrano za politično.

bajajo. (Offe 2002, 83-84) Poglavitne teme in vrednote novih družbenih gibanj so na eni strani avtonomija in identiteta, kar je povezano z decentralizacijo samoupravljanja, prostorom akcije in »življenjskega sveta« ter s samopomočjo, na drugi strani pa nasprotovanje manipulaciji, nadzoru, odvisnosti, birokratizaciji in regulaciji (Offe 1987, 14-17).

Zahteve gibanj se v nekaterih pomembnih vprašanjih prekrivajo z zahtevami participativnih modelov demokracije, omenjenimi v drugem poglavju naloge, predvsem v nujnosti bolj direktnih form participativne demokracije napram elitističnim *top-down* modelom⁷⁹. Podobno kot pri Heldu, Barberju in Habermasu bi lahko govorili o troceličnosti družbenega prostora⁸⁰, kjer si nova paradigma lasti »sfero politične akcije znotraj civilne družbe«, a je diskrepanca precej večja, če razmišljamo v kategorijah univerzalnih vrednot, strukturnih vprašanjih in institucionalizaciji. Na eni strani imamo delovanje v moderni politiki in vsaj delno še vedno v okvirih stare paradigme in njenih institucij, ki je utemeljena v specifičnih družbenih razredih in skupinah z relativno stalno in trajno oblikovanimi kolektivitetami, obstoji pa tudi jasna hierarhičnost. Na drugi pa je delovanje v radikalno pluralistični družbi, vključeni akterji so razpršeni in mobilni, kolektivitete manj trajne, neformalne in brez jasne hierarhije, stopnja individualizacije je višja. (ibid., 14-19) »Način, po katerem mnoštvo posameznikov postane kolektivni akter, je zelo neformalen, zato diskontinuiran, kontekstualno občutljiv in egalitaren. Z drugimi besedami gre tu v najboljšem primeru za rudimentarne članske vloge, programe, platforme, predstavnike, uradnike, osebje in članarine« (ibid., 16). Za politiko moderne – najbrž ne glede na to, o kateri moderni govorimo – gre za nesprejemljiv, nekompatibilen politični subjekt, saj gibanja niso pripravljena na institucionalno reševanje problemov. Pravzaprav se sploh niso sposobna pogajati, ker jim manjkajo lastnosti formalnih organizacij (ibid., 17). »Sprejemljivi “politični subjekt” je tisti, ki hoče na “veliki volilno-lobistični tržnici” liberalno demokratske države izposlovati nekaj zase. Vladajočemu režimu neprilagojen in sumljiv pa je tisti “politični subjekt”, ki hoče nekaj za vse ali pa ki celo ničesar noče imeti in mu gre za biti in za delovati«. (Kovačič 2002, 128)

Offe je prepričan, da je mogoče odgovor na vprašanje, kakšen je bil vpliv gibanj v šestdesetih, iskati skozi vsaj štiri kontrafaktične hipoteze. Dva miselna eksperimenta

⁷⁹ Diana Saco kot primer navaja izjavo Študentov za demokratično družbo (Students for a Democratic Society) iz leta 1962, imenovano »The Port Huron Statement«, ki je identificirala kot največje probleme politično apatijo in strukturno ločitev ljudi od oblasti, iskala pa možnosti za participativno in konsenzualno politiko, kar je gotovo vplivalo na omenjene modele. (Saco 2002, 37-42)

⁸⁰ Nova paradigma po Offeju razčlenjuje univerzum akcije v tri sfere: zasebno, neinstitucionalno politično in institucionalno politično. (Offe 1987, 18) O omenjenih avtorjih v drugem poglavju ter v opombi 75.

vidita spremembe v izrazito optimistični, dva pa v pesimistični luči. (Offe 2002) Virno (2003, 98-99) je prepričan, da je *poraz* teh revolucij prinesel paradoksen »komunizem kapitala«, kapital je namreč posrkal nekatere glavne ideje tega časa⁸¹. Med stališči, ki so bila izrečena najjasneje, je bil boj proti odtujenemu (fordističnemu) delu v fabriki kot sprejemljivi življenjski perspektivi. Iz tega naj bi izhajal postfordizem, ki nastane kot kontrarevolucionaren odgovor kapitala na proteste šolajoče se mladine. (Pribac 2003, 130) Prav postopen prehod iz fordizma v postfordizem pa simbolizira delno zastarelost Offejeve analize družbenih gibanj, ki jih poizkušajo z novejšimi koncepti, kot je multitudine, ki je še v nastajanju, nadomestiti oz. nadgraditi Virno, Negri in Hardt.

4.2 KONCEPT MULTITUDE

»Torej, mi nočemo oblasti. Oblast hočemo izprazniti in hočemo razumeti, kakšne so oblike, v katerih se lahko moč, moč multitudine, posameznikov, afirmira proti oblasti. Kako lahko afirmira svoje življenje in upravlja s kolektivnimi sredstvi, ki jih imamo in jih potem usmeri v cilje, ki jih izbere multitudine.« Antonio Negri (2002, 13)

Osrednje družbene spremembe, tako razlagajo Virno, Kurnik, Negri in Hardt, so se zgodile s transformacijo sodobnega produkcijskega načina – s spremembami delovne sile in oblik družbene proizvodnje oz. proizvodne organizacije. To se najpogosteje označuje kot prehod iz fordizma v postfordizem, ki se začenja koncem šestdesetih ter danes postaja prevladujoči produkcijski način v kapitalizmu. Značilnosti fordizma – ki ga gre razumeti kot celovito produkcijsko paradigmo ureditve družbe, ki postane korporacija (Pribac 2003, 115) – so množična standardizirana proizvodnja za tekočim trakom v hierarhično in centralizirano urejeni tovarni, odtujenost delovnega procesa, kjer vlada železna disciplina, delavstvo pa svoje življenje podreja ritmu tovarniške proizvodnje in ima trajno, razmeroma dobro plačano zaposlitev. To se nadalje prenaša na nivo države, ki ima intervencijsko vlogo (stalna zaposlitev in povpraševanje) in skrbi za družbeni (razredni) kompromis med delom in kapitalom. (Močnik 2004, XII-XIV)

⁸¹ Podobno trdi Žižek, da je kapital leto 1968 integriral in prodal kot avtentično, individualno izkustvo. »Kapitalizem je tako transformiran in legitimiran kot egalitarni projekt: kapitalizem si je s poudarjanjem avtopoetične interakcije in spontane samoorganizacije prisvojil celo skrajno levičarsko retoriko delavskega samoupravljanja in jo spremenil iz antikapitalističnega v kapitalistični slogan.« (Žižek 2008)

Z omenjenim iztekom fordizma pride čas postfordizma, kjer proizvodnja ni več »množična« in standardizirana, temveč je »individualizirana«. (ibid.) Poglavitni produktivni vir sodobnega kapitalizma je v jezikovno-relacijskih sposobnostih človeškega bitja, v celoti komunikacijskih in spoznavnih sposobnosti, ki ga zaznamujejo (Virno 2003, 84). Delovni čas ni več nosilni steber proizvodnje. To postanejo znanost, informacija, vednost, kooperacija, inteligentnost, afektivnost, sposobnost govora in komunikacije ... (Hardt in Negri 2005; Kurnik 2005; Virno 2003) V postfordizmu sama sposobnost govora in komunikacije postane neposredno produktivna (Pribac 2003, 127), nematerialno delo pa torej postaja kvalitativno hegemonsko⁸². Vse to po eni strani za seboj vleče prekerizacijo dela, kjer imamo namesto »kalupa stalnih in garantiranih zaposlitev fleksibilne, začasne in prekerne oblike zaposlitve«⁸³ (Kurnik 2005, 63), po drugi strani pa zato nemožnost nadaljnje aplikativnosti "zakona vrednosti", saj delovni čas ni več in ne sme več biti temelj menjalne vrednosti⁸⁴ (Virno 2003, 86-87). »Delovni čas je *veljavna* merska enota, ki pa ni več *resnična*«, kajti »za postfordistično množico preneha obstajati kvalitativna razlika med delovnim časom in časom nedela«, delo je tako vedno tudi *neprikazano* delo (ibid., 87-90) – delovni čas teži k temu, da se razširi na celoten življenski čas (Hardt in Negri 2005, 116). Prekernost (oz. fleksibilnost) lahko vidimo kot ekspanzijo meznega režima; kapitalističnemu režimu akumulacije (območje menjalne vrednosti) namreč postanejo podvrženi prav vsi aspekti življenja⁸⁵ (Kurnik 2005, 64).

Hegemonija nematerialnega dela teži k omenjenemu »preoblikovanju organizacije proizvodnje od linearnega odnosa tekočega traku k neštetim in nedoločenim odnosom porazdeljenih mrež. Informacija, komunikacija in kooperacija postanejo norme proizvodnje, mreža pa postane njihova prevladujoča oblika organizacije. Tehnični sistemi proizvodnje potemtakem tesno sovpadajo z njeno družbeno kompozicijo: po eni

⁸² To po Hardtu in Negriju nikakor ne pomeni, da večina delavstva po svetu proizvaja nematerialne dobrine, ampak da je to delo vsililo težnjo drugim oblikam dela in sami družbi, enako kot je pred sto petdesetimi leti hegemonijo nad drugimi oblikami dela vsililo industrijsko delo. (2005, 114-115) »Delo, ki je vključeno v vsako nematerialno proizvodnjo ostaja materialno ... Nematerialni so *njegovi proizvodi*. ... Morda bi bilo novo hegemonsko obliko bolje razumeti kot biopolitično delo, torej je delo, ki ustvarja ne zgolj materialne dobrine, temveč tudi odnose in konec koncev družbeno življenje samo.« (ibid., 113)

⁸³ »Iz te perspektive se bere prekernost kot negotovost« (Kurnik 2005, 63). Prekerizacija je fleksibilizacija trga delovne sile, prekerni delovni odnosi pa so nestalni in brez pravic iz dela (Močnik 2004, XVI)

⁸⁴ Po Marxovem zakonu vrednosti (»kapitalistična mezná forma«), ki je nosilna os družbenih razmerij v njegovem času, je vrednost nekega blaga določena z delovnim časom, vgrajenim vanj, to pa v postfordizmu sam kapitalistični razvoj sesuva in zavrača, kar napoveduje krizo družbe dela. Epicenter družbene proizvodnje je Marx v »Fragmentu o strojih« poimenoval *general intellect*. (Virno 2003, 86-87)

⁸⁵ Ali kot pravi Močnik: »potem, ko si je kapital s fordizmom podvrigel delavska telesa, si v postfordizmu podreja tudi duha in dušo, čustva in inteligenco. Zdaj ni več dosti da potrpiš – zdaj se moraš ob garanju še navduševati. Kapital ne pije več samo krvi, zdaj hoče še dušo in srce.« (2004, XV)

strani so na delu tehnološke mreže, po drugi pa sodelovanje družbenih subjektov.« (Hardt in Negri 2005, 117) Kljub temu, da so se te kategorije dela (nematerialno delo, avtonomno delo itd.) oblikovale že pred *pohodom računalnika*, pa so po mnenju Pribaca pridobile na pomenu šele z njegovim razvojem in medmrežjem, ki sta postala njihova učinkovita ponazoritev: »Vlogo, ki jo je imel v fordizmu avto, v postfordizmu vse bolj odločno prevzemajo informacijski kanali in terminali, skratka informacijska in telekomunikacijska tehnologija« (Pribac 2003, 129)⁸⁶.

Ta transformacija, čeprav je duh šestdesetih skozi začetni citat Negrija močno prisoten, naj bi v zadnjih nekaj desetletjih vsekakor močno vplivala na obliko organizacije gibanj. Preoblikovanje je šlo v mrežno obliko organizacije brez centra ali središča, značilna pa je nepretrgana pluralnost elementov in demokratični, nehierarhični odnosi. Po Hardtu in Negriju (2005, 89) tako »postmoderna oziroma postfordistična gibanja do določene mere dovršijo in utrdijo policentrično težnjo starejših gverilskih modelov.« Radikalizacija konceptov gibanj iz šestdesetih je vidna tudi pri vprašanju političnega, saj je po Hardtu in Negriju s prehodom v postmoderno in z omenjenimi družbenimi transformacijami povezava med družbenim in političnim le še tesnejša. Ekonomska, družbena in politična vprašanja so neločljivo povezana. (ibid., 86)

Iz teh predpostavk izhaja koncept družbenega subjekta, poimenovanega *multitudo* (oziroma množstvo), ki je mnogoterost vseh singularnih razlik (ibid., 10). V nasprotju s prejšnjimi koncepti⁸⁷ (izkoriščanih razredov) je multitudo odprta in ekspanzivna; razlike, ki so nekoč delile, zaradi omenjenih proizvodnih transformacij ne veljajo več. Multitudo radikalizira proces individuacije in ga nadaljuje: množstvo je pluralnost, sestoji iz mreže individuov. A drobljenje identitet ne preprečuje, da bi singularitete delovale skupaj, niti ne pomeni nekoherentnosti ali razdrobljenosti; razred je namreč politično definiran. (Hardt in Negri 2005; Virno 2003) Multitudo si lahko zamislimo »kot vse tiste, ki delajo pod vladavino kapitala in potemtakem potencialno kot razred tistih, ki zavračajo njegovo vladavino« (Hardt in Negri 2005, 111).

Koncept multitudine nastane prav z razlogom teoretizacije (tega novega) razreda, ki ga definirajo kolektivni boji. Naloga teorije razreda je, da identificira obstoječe družbe-

⁸⁶ Lahko bi se reklo, da ima omenjena Offejeva razdelava kapitalistične države danes omejen doseg tako zaradi procesov globalizacije kot postfordističnih transformacij v delu (vprašljiv kompromis delo-kapital).

⁸⁷ Po Hardtu in Negriju (2005, 110-112) so ostali koncepti multitudini nasprotni. Bistvo množice je indiferentnost, v njej se utopijo vse razlike, oblikuje se enoglasen uniformiran konglomerat. Ločiti jo je potrebno tudi od koncepta delavskega razreda, ki je zaradi (že omenjenih) sprememb v globalni ekonomiji izgubil na pomenu, obenem pa gradi na ekskluzivnosti. Ljudstvo pa je unitarni koncept. Teži k Enemu, medtem ko multitudo obratno izhaja iz Enega, ki je izhodišče za različnost. (Kurnik 2005, 169-170)

ne pogoje za potencialni kolektivni boj in jih izrazi kot možni politični predlog: torej, kaj lahko multituda postane? (ibid., 108-111) Prav vprašanje kako misliti in kako povezati sicer številne boje je bilo med pomembnejšimi, ko se je iskalo morebiten nov (globalni) aktivizem ter možno zavračanje izkoriščanja. Obstajali so sicer boji, vendar so ti temeljili na regionalnih danostih in se jih ni dalo povezati v globalno verigo upora, kar sta Negri in Hardt označila za enega središčnih političnih paradoksov našega časa. Kljub temu, da so izpostavljali vprašanja nadnacionalnega pomena, so bili ti *boji nekomunikabilni*, niso uspeli uspešno komunicirati z drugimi konteksti. (2002, 56-59)

Iz teh okoliščin, ki jim je inherenten preskok na globalno raven, se koncem devetdesetih rodi *gibanje gibanj*, ki združuje v teoriji nezdružljive skupine v skupnem boju proti neoliberalni globalizaciji, pri tem pa venomer ohranja pluralnost ter mnogoterost znotraj samega gibanja. Zruši se glavna ovira za komuniciranje bojev: nezmožnost prepoznanja skupnega sovražnika, proti kateremu so usmerjeni. (ibid.) Delovanje multitudes postane politično, ko se začne upirati represiji Imperija (ibid., 319). Upori združijo množico ideološko nasprotnih si gibanj in vključijo vse od anarhistov, ekologov in cerkvenih skupin; namesto pričakovane ekskluzivnosti in sovražnosti pride do solidarnosti in sodelovanja (Kurnik 2005, 32-35). Internet je morda najprimernejši model za začetno sliko multitudes, saj ni zunanje omejen, v Mrežo pa je venomer mogoče dodajati nove vozle, ki še naprej ostajajo različni (Hardt in Negri 2005, 10).

4.3 POLITIČNO DELOVANJE V VIRTUALNEM PROSTORU

»Informacijske mreže ter mreže komunikacije in sodelovanja – primarne osi postfordistične proizvodnje – so začele določati nova gverilska gibanja. Gibanja ne samo uporabljajo tehnologije, na primer internet, kot organizacijska orodja, te tehnologije sprejemajo tudi kot modele svojih organizacijskih struktur.«

Michael Hardt in Antonio Negri (2005, 89)

Nove IKT so za gibanja torej pomembne iz različnih vzrokov. V veliki meri so vplivale na (tudi negativne) transformacije, ki vodijo v hegemonijo nematerialnega dela. Prav tako že sama tehnična sestava interneta nakazuje v smer zrcaljenja pluralnosti multitudes. Med zelo pomembnimi prednostmi, ki jih IKT vnašajo v procese političnih

delovanj, pa se vse pogosteje izpostavlja tudi področje skupinskih akcij (Oblak 2003, 131). Tehnologija tako zmanjšuje stroške delovanja kolektivnih akterjev in individualnega vključevanja, kot tudi premošča notranjo organizacijsko hierarhijo in tako intenzivira posameznikov občutek vpletenosti v interno delovanje (ibid.). Internet je lahko prostor aktivističnega delovanja in poseganja ali le specifičen medij organiziranja.

Morda bi prav zato bil bolj smiseln naslov tega podpoglavja internetni aktivizem, saj se osrednje politično delovanje velikokrat ne odvija dejansko na internetu, ampak je le-ta samo specifičen medij, ki omogoča nehierarhično in nediskriminatorno širjenje novic, sporočil ali idej, obenem pa lahko simbolizira ali prispeva k decentralizirani organizacijski strukturi. Ključno delovanje posameznih skupin tako (lahko) še vedno poteka v fizičnem prostoru, ampak internet se izkaže za povsem nov medij informiranja ter grajenja družbeno-političnih povezav in odnosov. Možnost diseminacije na eni strani in dostop (do informacij, virov in znanja) na drugi so pozitivne lastnosti interneta, ki jih avtorji pogosto omenjajo. Obenem pa je to lahko ključna točka v premagovanju represije in institucionalno vršene moči. (Kahn in Kellner 2004; Mele 1999)

Nič kaj presenetljivo zato ni, da se prav IKT omenjajo kot močan katalizator moči mrežnih uporniških gibanj. Eksemplarično uporniško gibanje v devetdesetih letih, ki tokrat neposredno zadeva zelo široka vprašanja globalne pravičnosti in neenakosti, sproži leta 1994 mehiški EZLN – Zapatistična vojska nacionalne osvoboditve (Zapatisti). Na dan, ko začne veljati prostocarinski sporazum NAFTA⁸⁸, sprožijo pozive h globalnemu upor proti razraščanju zasebnih korporacij in proti neoliberalni globalizaciji. (Marcos 2002, Kurnik 2003) Zapatisti so ubesedili, kar so mnogi razmišljali, a niso znali povedati; podali so okvirje mišljenja in uporniški krik »Ya basta!« (Dosti je!) se je razlegel po vsem svetu. Njihova politična gesla, kot je na primer »Za svet mnogoterih svetov«, zrcalijo ključne predpostavke multitudine. Medij mobilizacije in informiranja o zatiranju je bil prav internet, preko katerega so se pošiljali komunikeji Zapatistov, s čimer so pridobivali podpornike ter animirali aktiviste drugod. Klasični komercialni (»mainstreamovski«) mediji so po drugi strani zavrnilo možnost objave komunikejev, ki bi lahko načeli dominantni diskurz poročanja in siceršnji kulturnopolitični *status quo*. (Notes from Nowhere 2003; Kahn in Kellner 2004)

S tem političnim posegom Zapatistov se je pokazala (še) ena izmed možnosti, kako bi lahko internet postal medij emancipacije in aktivistične mobilizacije *od spodaj*.

⁸⁸ North American Free Trade Alliance oz. Severnoameriška prosto-tržna aliansa. Zaradi zgodovinskega pomena besede aliansa je to morda še najprimernejši prevod.

Nova horizontalna mreža ni diskriminirala in spraševala ali se glasen političen krik lahko širi, internet se je uporabilo za širjenje solidarnosti in propagiranje alternativnih idej in gibanj preko planeta. Zapatisti so morda prvi, ki so izkoristili potencial interneta z velikim metom. Povedali so svojo plat o bojih, trpljenju in mitologijah, zaradi česar se je začela prestati aktivistična mreža, ki je kasneje močno prerastla prvotne okvire in preko povezav rodila množične mednarodne shode⁸⁹. Zapatisti so že v devetdesetih detektirali osrednji problem, ki so ga nato posvojila druga globalna družbena gibanja ter uporniški shodi, ki so jih inspirirali podvigi multitudes, za katere brez interneta najbrž ne bi vedeli.

Morda je tudi zato toliko bolj zanimivo, da so za objavo komunikejev na internetu poskrbeli simpatizerji, ki so imeli tehnično znanje, in ne Zapatisti sami. (Morello 2007) Pri tem je še vedno dobro vidna določena diskrepanca v (ne)dostopnosti do e-delovanja, ki je pogojena z znanjem, vendar se vsekakor vztrajno manjša. Mnogi odprtokodni projekti včasih tudi z iskanjem težkih kompromisov težijo v uporabniško prijaznost in enostavnost, dodaten plus pa so nekomercialna spletišča, ki velikokrat izhajajo iz teh projektov in omogočajo preko preproste registracije možnost postavitve spletne strani, foruma ali bloga. Dostopnost, ki je bila omejena na elito z *znanjem*, postaja vedno širša in s tem potencialno inkluzivna. Pogosto izpostavljena orodja, ki naj bi nosila možnosti široke emancipatorne participacije, so množično uporabljani blogi in wiki⁹⁰, pri katerih pa je pogostost racionalne politične angažiranosti in neodvisnost od tradicionalnih medijev nedvomno vprašljiva. (glej Kahn in Kellner 2005)

Nove IKT lahko na mikro-nivoju že vidimo kot vpliven medij sporočanja in povezovanja (multitude?), zaradi specifične konstrukcije interneta in posledično virtualnega prostora pa lahko vprašanja, ki so v prvi vrsti relevantna na mikro-nivoju, hitro preskočijo višje in imajo pomemben vpliv na globalni ravni. Logika je seveda lahko tudi obratna, ta možnost vplivanja je lahko večsmerna: iz globalnega na lokalno, iz virtualnega se lahko naprej seli v različne fizične lokalne skupnosti, ki sicer morda nimajo veliko skupnega itd.⁹¹ Kot sem v teoretskem uvodu prevpraševal strogo binarno

⁸⁹ Temu je namenjen tudi kasnejši (1998) Marcosov stavek, da »naj se ne daje prevelikega poudarka na EZLN, ker ni nič drugega kot simptom za nekaj več« (Marcos v Notes from Nowhere 2003, 24).

⁹⁰ Tehnična platforma, na kateri stoji tudi enciklopedija Wikipedija, ki jo ustvarjajo uporabniki. Že sama Wikipedija služi kot izjemno zanimiv ter pogosto preučevan primer sodelovanja ter zelo široke in praktično neomejene participacije. Precej horizontalna zgradba, kjer pogosto glede različnih tematik poteka konsenzualna deliberacija med uporabniki, vseeno ne pomeni, da pravila ali moderatorji niso določeni.

⁹¹ Pri tem se zaradi Avtonomne tribune posebej osredotočam na gibanja, ki so večji del svoje politične aktivnosti izvajala ali prenašala v fizičen prostor. Posebej bi lahko sledil tudi specifične upore in uporne skupine, ki *domujejo* skoraj izključno na internetu in kjer izvajajo svoje akcije, vendar njihov vpliv ter moč zaradi tega nista nujno manjša.

ločevanje na realen ter virtualen oz. digitalen svet, lahko tudi zaradi tehnoloških sprememb podobno zagovarjam vedno večje prepletanje lokalnega in globalnega.

Nove IKT omogočajo krepitev sfer svobode, skupnega in usposobljenosti, vendar njihovega vpliva ne gre idealistično precenjevati, saj za progresivne skupine pridobivanje vpliva ni nič lažje kot sicer. Tudi v prostor virtualnega so se preselile povsem raznolike (nasprotujoče si) skupine in reakcionarni ter že sicer dominantni interesi⁹², ki težijo v popolno komercializacijo interneta. Virtualnega prostora iz te perspektive ne gre gledati drugače, kot na novo polje bojov in možnega (negativnega) vpliva. Politični aktivizem na internetu ni nujno radikalno drugačen ali posebna izjema, vsekakor pa omogoča komunikativno delovanje ter povezovanje, ki poprej ni bilo mogoče. (glej *ibid.*) Zaradi legitimiranja delovanja navzven, ki preko tradicionalnih medijev ni mogoče, je za gibanja potrebno *rezoniranje* in utemeljevanje tudi v virtualnem – zaradi dodatnega, bolj odprtega prostora za povezovanje in širjenje vpliva je potrebno prenašati aktivistično delovanje iz fizičnega v virtualno.

4.3.1 Delovanje Avtonomne tribune na internetu

Kljub temu, da virtualni prostor zagotovo ni bil osrednje polje delovanja AT, je bila uporaba IKT oziroma interneta pomembna zaradi več vzrokov, ki sem jih nakazal že v prejšnjem poglavju. A ne gre spregledati dejstva, da je bil izrabljen le del potenciala, ki bi se ga lahko izkoristilo za večji vpliv in artikulacijo stališč. V osnovi je AT uporabljala tri različna orodja za prenašanje in širjenje informacij ter komunikacijo.

4.3.1.1 Spletna stran – blog⁹³

Verjetno najlažji način za objavljanje novic, povezav in informacij, ki so prosto dostopne vsem uporabnikom interneta, je postavitve spletne strani ali bloga. AT se je odločila za registracijo bloga na enem izmed spletišč, ki so namenjena brezplačnim gostovanjem blogov. Postopek postavitve je enostaven, za tovrstne blogove pa je značilna uporabniška dostopnost in preprostost upravljanja.

⁹² To je jasno vidno preko teženj po vedno podrobnejšem nadzorovanju interneta in komunikacije na eni strani (izgovor terorizma), na drugi pa izjemne vloge komercialnih spletišč, ki so brez dvoma v povsem dominantnem položaju (npr. prevlada spletišč tradicionalnih *mainstreamovskih* medijev, vsaj kar se tiče množičnosti obiska) in si pri tem ne gre delati posebnih iluzij ali utvar. Zaradi resne nevarnosti političnega nadzora je morda tudi vreden dodaten premislek k že zastavljenemu vprašanju neanonimnosti.

⁹³ Blog je dostopen preko spletnega naslova: <http://avtonomnatribuna.blogspot.com/>

To orodje se je uporabljalo za objavljanje novic o delovanju AT in pozivov k aktivnemu sodelovanju v dejavnostih AT. Zelo pogoste so bile tudi objave poročil konvencionalnih medijev o akcijah AT ter pisma podpore. Na blogu je ob strani dostopno: Izjava AT v osmih jezikih; internetne povezave (t.i. linki), ki so poizkus mrežnega povezovanja s podobnimi akcijami v tujini; povezave do spletnih strani s podobnimi (aktivističnimi) izhodišči; povezava do foruma in poštne liste itd.

Blog bi se dalo izkoristiti veliko bolje. Ne toliko glede kvantitete objav, ki jih je bilo v enem letu delovanja precej (120), ampak glede strukturiranosti (novice niso kategorizirane, niti preko uvoda skrajšane) in predvsem kvalitete objav, ki niso nudile resnejšega zaobjetja kritiziranega problema ali analize situacije. Tudi sicer je AT prevečkrat ostala na ravni površinske kritike in ni uspela ponuditi kvalitetnejše analize situacije ali celo predloga alternative, kar je bila nasploh morda največja težava gibanja.

4.3.1.2 Poštna (mailing) lista

Poštna lista je bila najbolj aktivno uporabljano orodje, saj je bilo v enem letu delovanja preko nje poslanih 742 sporočil, odprtih je bilo 567 različnih tem, nanjo pa je (bilo) prijavljenih okrog 250 ljudi⁹⁴. Uporabljalo se jo je tako za deliberacijo o izjavah za medije kot za informiranje o bodočih akcijah in novicah iz konvencionalnih medijev. Listo se je uporabljalo tudi za pozivanje k dejavnostim, ki niso bile neposredno vezane na siceršnje akcije AT, kar na svoj način priča o potencialni moči za tovrstnimi listami, kadar posamezniki preko nadaljnega povezovanja v druge liste širijo doseg sporočil. Vseeno je težko ocenjevati, koliko so se pozivi k delovanju in akcijam širili drugod.

Na listi so bila postavljena neformalna pravila objavljanja, po katerih naj bi se zaradi funkcionalnosti debata selila na forum, vendar skoraj niso bila upoštevana. Čeprav se takšne liste ne uporabljajo najbolj pogosto za debate – predvsem zato, ker lahko hitro postanejo nepregledne – je predvsem pomembno, kako na njih gledajo uporabniki. Omembe vredno je še, da je kljub precej velikemu številu prijavljenih večina sporočil prišla s strani nekaj uporabnikov⁹⁵, ki so bili nadpovprečno angažirani napram ostalim, ki so bili prej pasivni opazovalci dogajanja kot pa res aktivno sodelujoči.

⁹⁴ Nekateri so se nanjo prijavili kasneje, nekateri so se odjavili. 1. avgusta 2008 je bilo na listo prijavljenih 240 elektronskih naslovov.

⁹⁵ Pet oseb z največ objavami je skupaj objavilo skoraj polovico (334) sporočil, prvih deset pa dve tretjini (496). Več kot tretjina (286) sporočil je bila objavljena v prvem mesecu, ko je bila lista najbolj aktivna.

4.3.1.3 Spletni forum in odgovori sodelujočih na forumu

Brez dvoma najslabše izkoriščeno orodje je bil spletni forum, glede česar so svoje razočaranje izrazili tudi tisti, ki so odgovarjali na poslan vprašalnik (Priloga A). Glede na to, da gre za orodje, preko katerega se lahko zelo preprosto ter povsem nehierarhično izmenjuje mnenja, obenem pa omogoča grajenje podlage za dobro argumentacijo svojih stališč, je to vsaj malo presenečenje. Predlog za refleksijo negativnih in pozitivnih točk o dotedanjem delovanju AT je na primer ostal odprt oziroma neodgovorjen; izhodišča mnogih odprtih tem so bila zastavljena dobro, a se debata ni niti začela (neodgovorjene teme); pobude za poglobitev, argumentacijo in kritično refleksijo so ostale na začetku; resneje je s prispevki poizkusilo sodelovati le nekaj uporabnikov, ki pa so (najbrž zaradi neaktivnosti ostalih) hitro omagali, zato je forum počasi zamrl. Lahko parafraziram Arendtovo in zapišem, da (družbeno-aktivistični) forum brez politično aktivnih uporabnikov ne obstaja, tehnična *lupina* je le okvir za potencialno e-rezoniranje.

Problematična je že sama strukturiranost foruma, ki je (tudi po mnenju nekaterih sodelujočih) nepregledna, in odsotnost osnovne moderacije, ki bi združevala debate na isto temo; le-te so potekale tudi v povsem različnih tematskih sklopih. Osnoven problem se zdi odsotnost dialoške komunikacije, ki je pogosto ni bilo niti na rudimentarni ravni. Razloge gre iskati v pomanjkanju časa ali nezmožnosti kvalitetnejše argumentacije, vsekakor pa v prvi vrsti dejstvu, da se je dajalo prednost komunikaciji in delovanju v živo. To vrsto komunikacije so tako kot veliko primernejšo in bolj učinkovito omenili tudi nekateri anketirani, a morda bi se preko izpolnitve določenih predpogojev lahko določene negativne eksternalije debate preko interneta izničilo (priloga A). Pristajanje na izključno debato v živo pa lahko pomeni tudi prostorski ter časovni ekskluzivizem.

4.3.1.4 Primerjava s Forumom prihodnosti

Kratka primerjava debat na Forumu prihodnosti in forumu AT je zanimiva že zato, ker je bilo uporabljeno skoraj identično e-orodje (forum), ampak na precej različen način. Oba foruma sta seveda temeljila na komunikaciji, a pri prvem je bila platforma uporabljena za relativno hierarhično politično debato, medtem ko bi se za forum AT lahko reklo, da je temeljil na razpršenem – decentraliziranem modelu, skoraj popolnoma brez kakršnekoli osrednje avtoritete, ki bi vnaprej dajala ideološko specifičen uvodni nagovor. Glavno vprašanje, ki se s tem zastavlja, je kaj s posameznim pristopom k debati pridobimo in kaj izgubimo?

Odgovor zagotovo ni enoznačen, saj z vsakim pristopom nekaj izgubimo. Diktiranje debate na Forumu prihodnosti se izkaže za nujnost, če vidimo forum kot e-orodje za potencialno izboljševanje posameznih točk *policy* procesa, kot ga vidijo mnogi proponenti tega pristopa. S tem se dobi dovolj usmerjeno debato, ki je poljubno strukturirana in široka, obenem pa vseeno lahko pušča dovolj prostora za reflektiranje. Popolna razpršenost se prav tako velikokrat izkaže za slabost, ob tem pa je vprašanje tudi, ali določanje pravil že *a priori* pomeni tudi izvajanje avtoritete (pravil na forumu AT skoraj ni bilo). Po drugi strani pa lahko le špekuliram, da bi debata na Forumu prihodnosti zaradi nekaterih predpostavk (npr. nizek vpliv na izhodišča debate, strukturne omejitve) prej vodila v podajanje legitimnosti obstoječim institucijam ali celo modelom demokracije, kot pa debata na forumu AT, ki je pogosteje težila v ravno nasprotno smer, torej prevpraševanje legitimnosti institucij in politik. To bi se lahko postavilo tudi kot vprašanje, od kje bodo prihajale pobude v pristopu k spremembam razumevanja demokracije. Bodo prihajale od zgoraj (izključno legitimiranje in dopolnilo predstavniški demokraciji) ali od spodaj, kot radikalna zahteva po »resnični« demokratizaciji?

4.4 REFLEKSIJA IN OMEJITVE PRISTOPA

Pristopu, ki sem ga detektiral pri drugem praktičnem primeru, bi lahko pomembne omejitve iskali na vsaj treh nivojih: prvič, ali so IKT in internet res prinesle omembe vredne spremembe na (in za) delovanje gibanj; drugič, kakšna je sploh realna moč gibanj oziroma multiture za potencialne spremembe; tretjič, kateri so očitki post-modernističnemu pristopu, ki sem ga predstavil v tem poglavju.

Prvemu zastavljenemu vprašanju sem skozi to nalogo posvetil že zelo veliko prostora. Če obstaja tehnični potencial za spremembe, to še ne pomeni, da se ga bo zares izrabilo, saj se internet v večini uporablja za vse kaj drugega kot politično delovanje (Barber 2003b). Družbena pogojenost in ostale omejitve so znane, pomembneje je, kako velike so bile spremembe za gibanja. Skozi prejšnje poglavje sem poizkušal utemeljiti, da so dovolj signifikantne za resno obravnavo, s čimer se na vsaj osnovni ravni strinjata tudi Hardt in Negri, prav posebej pa s preučevanjem poudarjata Kahn in Kellner. O vedno večji pomembnosti IKT za aktivistično participacijo in komunikacijo so prepričani tudi anketirani uporabniki foruma AT (priloga A). Iz tega lahko upravičeno

špekuliram, da se morajo gibanja vsaj učinkovito prilagoditi na spremembe, če že novih potencialov ne izkoristijo v čim večji meri, kar bi bilo še najbolj smiselno.

Drugo vprašanje, realna moč gibanj za večje spremembe v družbi, je nadvse nehvaležno za preučevanje, saj ne obstajajo institucionalizirani načini *merjenja* moči, uspešnosti in izvedbe. Torej obstaja velika nevarnost, da se napačno prikaže moč potenciala (Offe 1987, 24). Eden možnih indikatorjev je lahko odslikava legitimnosti, ki jo uživajo institucionalni akterji; a če je ta nizka, nam to govori v prvi vrsti o apatiji in nezmožnosti institucionalnega spopadanja z družbenimi problemi, ne pa toliko o moči samih gibanj. Offe predlaga štiri uporabne metode za ocenjevanje politične moči, preko katerih lahko ugotavljamo, kakšna je na eni strani pripravljenost ljudi za delovanje v nekonvencionalnih in neinstitucionaliziranih kolektivnih akcijah, in na drugi učinki, ki so jih te akcije imele za institucionalno sfero in materialni izidi, izhajajoči iz te sfere (ibid., 24-28). A takšen pristop je skrajno vprašljiv, saj je institucionalna politika velikokrat zelo neodzivna ali se ne meni za tovrstne pobude, ki prihajajo od spodaj.

Offeju se primernejši pristop zato zdi teoretiziranje verjetnih prihodnjih transformacij in sprememb, ki se dogajajo v socialni strukturi. Že pred dvema desetletjema je tako prišel do ugotovitev, da je socialna baza, ki tipično podpira novo paradigmo politike, v smislu številčnosti in strateških virov v porastu. Njihove zahteve niso razredno specifične, ampak bodisi zelo univerzalistične bodisi partikularistične. Govora je na primer o družbenem zavezništvu (ibid., 28-31). To je skladno tako z napovedmi o prehodu k hegemoniji nematerialnega dela (Virno, Kurnik, Hardt in Negri) kot s pripombo Becka (2003, 86), da je kapital odpravil delo, kar nakazuje na pomembne družbene spremembe in obenem prihajajoče težave kapitalistične države (vprašanje mezdne forme). Bi to posledično lahko ponovno potrdilo tudi osnovno binarno ločitev družbe, le da tokrat na multitudo *versus* kapital (glej Hardt in Negri 2005, 108-112)?

Vprašanje moči gibanj se lahko potemtakem v veliki meri zvede na vprašanje legitimnosti, ki ga izpostavlja tako Marcos (glej Kurnik 2003, 18) kot Offe. »Minimalni pogoj za to, da bi za označitev nekega načina akcije lahko uporabili besedo “politično”, je v akterjevem izrecnem prizadevanju, da bi bila *sredstva* akcije priznana kot legitimna in da bi *cilji* akcije lahko postali obvezujoči za širšo skupnost« (Offe 1987, 14). Političnemu gibanju lahko legitimnost podelijo le leta političnega dela v skupnostih in dialog z nacionalno in internacionalno civilno družbo (Kurnik 2005, 18). Čisto osnovna

naloga gibanj je potemtakem uspešna artikulacija stališč in legitimiranje dejanj navzven v širšo skupnost, za kar se (ponovno) izkazuje kot zelo primeren medij internet.

Upravičeno bi lahko ugotavljali, da je v okvirih radikalnega demokratičnega pluralizma, ki se ga lahko jemlje kot podlago multitudini oz. gibanjem, »le malo javnih znakov upora proti prevladujočemu načinu razmišljanja« (Pikalo 2003, 8). Vendar bi s tem obenem spregledali *sopotnike revolucije (uporov)*. Kant zgodovinskega znaka ni našel v sami francoski revoluciji, ampak v tistem, kar je revolucijo spremljalo. Ne v revolucionarjih, ampak v sopotnikih revolucije in njenih gledalcih. Čeprav sami niso vpleteni v igro, je pri vseh ljudeh po njegovem prisotna želja po *soudeležbi*, ki meji skoraj na nesebično navdušenje, čeprav je povezano z nevarnostjo. (Kant 1987, 32-33) Mastnak iz tega Kantovega razločevanja med revolucijo (dramo) in odnosom do revolucije (kaj o njej mislijo in čutijo gledalci) izpeljuje, da »ni bistveno, kako malo ali kako veliko ljudi je permanentno aktivnih v novih družbenih gibanjih ... Ti potencialni sodelavci niso "podlaga za morebitno gibanje", ampak so učinek dejanskega gibanja; ne njegova velikost, ampak veličina ... So zgodovinski znak.« (Mastnak 1987, 69) Za to podporo pa je nujna omenjena vzpostavitev legitimnosti zahtev, artikulacija stališč in širok doseg. Spremembe se lahko velikokrat dogajajo izjemno hitro, skoraj nemogoče pa je odgovoriti na vprašanje, kakšni predpogoji so zanje potrebni. Mastnakov tekst je nastal le par let pred spremembami družbenopolitičnega sistema, ko se je, skoraj tako kot danes, spraševalo ali nova družbena gibanja (pri nas) sploh obstajajo (ibid., 66).

Tretji nivo se dotika kritike obravnavanega postmodernističnega pristopa. Osnovni konflikt je viden že na relaciji modernizem-postmodernizem in posledično v pojmovanju demokracije. Problemi so v prvi vrsti vidni pri vprašanju suverenosti, kjer obstaja s strani postmodernistov skrajna skepsa do tradicionalnega (modernega) razumevanja tega koncepta. Hardt in Negri (2005, 316) na primer nikakor ne pristajata na zahtevo, da bi vlogo suverena odigral nek unitaren politični subjekt, pa naj gre za ljudstvo, stranko ali nacijo, ker bi to bilo tudi v nasprotju z zahtevanimi horizontalnimi odnosi. »Ravno zato vztrajamo pri tem, da multituda ni družbeno telo: multitudine se ne da reducirati na enotnost in podrediti vladavini enega. Multituda ne more biti suverena.« (ibid., 315) Za Hardta, Negrija in tudi Virna je šele z multitudo podana podlaga za demokracijo, ki je politični temelj množstva (Virno 2003, 64; Hardt in Negri 97). Virno piše o nepredstavniški demokraciji, medtem ko Hardt in Negri zaradi biopolitične produkcije o možnosti preskoka v »absolutno demokracijo«, kjer ni nikakršnega

prenosa suverenosti in vladajo vsi nad vsemi. Govora je o (na vseh nivojih) popolnoma neposredovani demokraciji, ki je postala možna zaradi transformacije v ekonomski proizvodnji, ki je sedaj obenem tudi neposredno politična produkcija (biopolitična oz. nematerialna produkcija vodi tudi v decentralizacijo odločanja). Proizvajalci potemtakem neposredno regulirajo lastne družbene odnose in nobene potrebe ni po predstavnistvu. (Žižek 2006, 261-264) Kakšen naj bi bil prehod v to absolutno demokracijo in ostala povsem neodgovorjena vprašanja pa Žižka napeljujejo v sumničavost, da bi lahko bil izid tega poizkusa tudi diametralno nasproten. (ibid.)

A vendar Hardtu in Negriju Žižek daje prav, ker sta se vsaj poizkusila spopasti z vprašanjem prevzemanja oblasti. Zelo je namreč skeptičen do novih (postmodernih) form upora, ki se ne borijo več za oblast, ampak ustvarjajo avtonomne prostore izven njenega dosega. Na tovrstne *gibanjske* poizkuse gleda cinično, ker na eni strani protestniki z izražanjem svojega negodovanja »rešujejo svoje duše«, na drugi strani pa s tem le podajajo legitimnost oblasti. Ti poizkusi niso nič več od moraliziranja nad zgrešenostjo stare paradigme in priznanje, da alternativa kapitalizmu sploh ne obstaja. (Žižek 2007)

Hardt in Negri sta bila deležna številnih kritik⁹⁶, med drugim, da multituda ne more biti izolirana pred dominantnimi odnosi niti navzven niti navznoter. (Pinguin 2003) Prav tako pa so vprašljive same predpostavke postmodernizma, ki velikokrat na primer meji na popolno odstranjevanje meja, nihilizem in vrednotni relativizem (Love 1989), kar ni nič manj problematično. Zaradi radikalizacije pluralizma tako naj ne bi bilo mogoče govoriti o etičnih sodbah ali univerzalnih človeških vrednotah. Podobno, kot so predstavniki pristopa nedemokratičnost očitali Habermasu, jo je on očital v nasprotno smer. Po njegovem mnenju pa je strah pred (Foucaultovo) disciplinarno oblastjo in (nujnimi širšimi normativnimi) omejenostmi mogoče brzdati le s človeškimi zmožnostmi kot so racionalnost, subjektivnost in demokratičnost. Zelo kratka debata Habermasa in Foucaulta je pravzaprav ponazorila, da sta pristopa prevečkrat govorila drug mimo drugega. Zaradi strahov, ki naj bi ju slepili, je umanjkal dialog. (ibid.)

S tem kratkim presekom kritik je podanih le nekaj nastavkov za nadaljnje razmišljanje o omejitvah vsakega izmed predstavljenih pristopov. Vsekakor gre za preveč kompleksen problem, da bi se ga loteval na tako omejenem prostoru⁹⁷, prav tako so nekatere predpostavke teoretikov istega miselnega toka pogosto nasprotna. Morda je bolj smiselno iskati skupne točke, ki bi se lahko izkazale kot pomembne za prakso.

⁹⁶ Zanimiv širši pregled teh kritik je opravil Pinguin (2003).

⁹⁷ Za pregled debate o delovanju in strukturni pogojenosti na eni in idejnem na drugi glej McAnnula 2005.

5 SKLEP

»Morda moramo v dobi interneta najti kakšno drugo obliko demokracije namesto predstaviške, ki je bila primerna za preteklih 300 let – novo ravnoesje med državo in protestom, med centri moči in lokalnimi skupnostmi. Za to je potrebna domišljija.«

Umberto Eco (Delo, 2001)

Kljub precej tehnično zastavljenemu okviru naloge, ki so ji osnova nove informacijsko-komunikacijske tehnologije in virtualni prostor, je mnoštvo zapisanih idej centrifugalno težilo preko zastavljenih meja. Morda je prav ta okvir in njegovo vztrajno širjenje lastnega vpliva bil glavni vzrok za to, da se je bilo pri pisanju tako težko omejiti? Kakršenkoli je že odgovor na to vprašanje, skozi nalogo bralca konstantno spremljajo pojmi, ki so z novimi tehnologijami dobili povsem nove dimenzije skozi katere je o njih mogoče misliti. Pojavile so se na primer realne možnosti, o katerih so morda še pred nekaj desetletji pisali le utopistični zanesenjaki.

Eden takšnih pojmov je nedvomno komunikacija, ki se je ne da več razumeti v istih kategorijah kot nekoč. Spraševal sem se, kako lahko IKT in komunikacijske spremembe prispevajo k izboljševanju racionalnega diskurza in s tem k ozavešeni javni sferi. Ali pa so, še več, prav to predpostavke, preko katerih je mogoče iskati poti za neposredno participacijo v samem političnem procesu? Po drugi strani so radikalne spremembe v komunikaciji naenkrat omogočile globalno povezovanje in medsebojno navezovanje gibanj, ki so poprej bila izključena iz dominantnih komunikacijskih tokov zaradi medijev, ki so jih prenašali. Internet pri tem ni diskriminiral, a obenem je izpostavil nevarnosti nadzorovanja s strani oblastnih struktur. S centrifugalno naravo multitudine so se razpršile tudi ideje kam vse lahko seže vpliv IKT in kako bi se te spremembe lahko izkoristilo. Kakšno vlogo lahko imajo pri družbenih spremembah IKT? So IKT lahko pomembna (tehnična) podlaga za emancipatorne težnje? Le naivno lahko špekuliram v katerokoli smer, zato je neodgovorjenih vprašanj veliko več kot predlaganih odgovorov.

Drugi pojem, ki je igral v tej nalogi osrednjo vlogo, je demokracija. Predstavil sem širok spekter različnih pogledov, ki razlagajo ta osnovni politološki pojem zelo raznoliko. Skozi nalogo sem ves čas kazal v smeri, da je morda prišel čas, ko bi bilo potrebno predstavniško demokracijo, ki je za Zahod edina sprejemljiva demokracija,

zamenjati ali vsaj zelo nadgraditi, da bi res lahko govorili o demokratični družbi. V to sem popolnoma prepričan, saj je resno vprašanje ali se ta model še lahko spopada s spremembami. Skozi napisano pa se je odprlo vprašanje o kakšnih demokratičnih alternativah sploh lahko govorimo.

Predstavil sem dva široka miselna tokova, ki si spremembe zamišljata različno. Tudi njuno razumevanje družbe je drugačno, saj ju na eni strani omejujejo drugačni poudarki, na drugi pa različni strahovi. Kljub navideznemu popolnemu nasprotju med dvema predstavljenima pristopoma k spreminjanju družbe pa sem mnenja, da ju pravzaprav veliko več družbi kot ločuje⁹⁸. To dejstvo se z izpostavljanjem razlik prevečkrat spregleda, zato je potrebno poudariti nekatere očitne skupne točke. Morda najprej najosnovnejšo, da si oba pristopa prizadevata za progresivne spremembe v družbi in njeno demokratizacijo. Te spremembe zahtevajo avtonomijo delovanja, ki je ena osrednjih zahtev, ta pa predpostavlja neodvisnost tako od države kot od vedno bolj nasilne ekonomske moči (oz. skoraj vseprisotnega trga). Kot nujno vidita tudi potrebo po radikalnem povečanju participacije pri odločanju ne samo v politični, ampak tudi ekonomski sferi ter posledično spremembe v pojmovanju demokracije. Za izpolnitev tega so nujni predpogoji, ki bi omogočali dostojno preživetje slehernemu posamezniku. Negri in Hardt (2003, 320-321) podobno kot Held predlagata variacijo univerzalnega temeljnega dohodka, ki bi služil kot osnova za preživetje in avtonomijo. Oba pristopa pa se tudi uspešno prilagajata globalnim procesom ali iz njih celo izhajata ter si pred spremembami ne zatiskata oči, medtem ko je za trenutno hegemoni pogled vprašljivo ali sploh ponuja kakšne rešitve.

Skozi praktična primera sem poizkusil aplicirati ta širša pogleda na elektronsko sfero ter pokazati, da je med njima dovolj vzporednic, poleg pozitivnih plati pa ima vsak tudi pomanjkljivosti. Če nanju gledamo kot na komplementarna pristopa ustvarjanja virtualne javne sfere in prostora vpliva na politično oblast, lahko ugotovimo, da se z razvijanjem obeh naenkrat lahko pri politični angažiranosti le pridobiva. Morda je prvi korak, da bi posameznik dobil možnost neposrednega sodelovanja in participiranja v odločanju na lokalni ravni, kot predlaga Patemanova (v Held 1989, 246). To lahko velja tako za institucionalno participacijo kot za gibanjsko delovanje. Kot sem ugotavljal skozi vso nalogo, se z delovanjem na lokalni ravni vpliva nikakor ne

⁹⁸ Skupne točke in izhod iz dihotomije so že poizkušali intenzivno iskati (glej npr. Beck in drugi 2003).

omejuje več le na to raven. Od inovativnosti, angažiranosti in kvalitete kritike je odvisno, kako daleč lahko v svojem vplivu seže.

Diskrepanca med teorijo in prakso je enormna, zato je težko govoriti, v kakšno smer bi družbene spremembe lahko šle in kateri izmed predlaganih pristopov je primernejši. Marx ni brez razloga nasprotoval sestavljanju vzorcev in jih primerjal s »prisilnimi jopiči« politične domišljije. »Glasba prihodnosti« ne bi mogla biti in naj ne bi bila skomponirana vnaprej; pač pa mora nastati iz boja za odpravo protislovij obstoječe ureditve. (Held 1989, 123) Oba pristopa delujeta v podobno smer, ki pa je v resnici daleč stran. Morda se bo pot proti kozmopolitski demokraciji lahko iskalo prav preko upora multitudine. Morda lahko revolucionarji angažirajo *sopotnike revolucije*.

6 SEZNAM LITERATURE

Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*CF.

Avtonomna tribuna. 2007. *Izjava Avtonomne tribune za avtonomno univerzo*. Dostopno prek: <http://freeweb.t-2.net/neurotic/izjava.doc> (12. april 2007) ali <http://avtonomnatribuna.blogspot.com/> (12. april 2007).

Barber, Benjamin R. 1984/2003a. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Barber, Benjamin R. 2000. Civilna družba: poskusi za oživitev močne demokracije. *Nova revija* 19 (213-214): 251-261.

Barber, Benjamin R. 2003b. Which Technology and Which Democracy. V *Democracy and new media*, ur. Henry Jenkins in David Thorburn, 33-48. Cambridge: The MIT Press. Dostopno tudi prek: <http://web.mit.edu/comm-forum/papers/barber.html> (10. maj 2008).

Beck, Ulrich. 2001. *Družba tveganja. Na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.

Beck, Ulrich. 2003. *Kaj je globalizacija? : zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina.

Beck, Ulrich, Wolfgang Bonss in Christoph Lau. 2003. The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme. *Theory, Culture & Society* 20 (2): 1-33.

Beyme, Klaus von. 1997. Prispevek postmodernega mišljenja k teoriji politike. V *Kaj je politika?*, ur. Adolf Bibič, 206-216. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Bourdieu, Pierre. 2001. *Na televiziji*. Ljubljana: Krtina.

Bourdieu, Pierre in Loïc Wacquant. 2003. Neoliberalni novorek: Zabeležke o novi planetarni vulgati. *Družboslovne razprave* 19 (43): 57-63.

Bowker, Geoffrey C. 2007. The Past and the Internet. V *Structures of Participation in Digital Culture*, ur. Joe Karaganis, 20-37. New York: Social Science Research Council.

Callinicos, Alex. 2004. *Antikapitalistični manifest*. Ljubljana: Sophia.

Chambers, Simone. 1995. Discourse and democratic practices. V *The Cambridge Companion to Habermas*, ur. Stephen K. White, 233-262. New York: Cambridge University Press.

Coleman, Stephen. 1999. Cutting out the middle man: from virtual representation to direct deliberation. V *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, ur. Barry N. Hague in Brian D. Loader, 195-210. London, New York: Routledge.

Coleman, Stephen in John Götze. 2001. *Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation*. London: Hansard Society. Dostopno prek: <http://www.bowlingtogether.net/> (20. oktober 2007).

Coleman, Stephen. 2005. *Direct Representation: Towards a Conversational Democracy* London: The Institute for Public Policy Research. Dostopno prek: http://www.ippr.org.uk/ecom/files/Stephen_Coleman_Pamphlet.pdf (10. januar 2008).

Clift, Steven L. 2004. E-vlada in e-demokracija. *Organizacija znanja* 9 (1): 3-13.

Dahlberg, Lincoln. 2001. Extending the Public Sphere through Cyberspace: The Case of Minnesota E-Democracy. *First Monday* 6 (3). Dostopno prek: http://www.firstmonday.org/issues/issue6_3/ (februar 2007).

Dahlberg, Lincoln. 2004. The Habermasian Public Sphere: A Specification of the Idealized Conditions of Democratic Communication. *Studies in Social and Political Thought* 10: 2-18.

Dahlberg, Lincoln. 2005. The Habermasian Public Sphere: Taking Difference Seriously? *Theory and Society* 34 (2): 111-136.

Debord, Guy. 1997. Družba spektakla. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 25 (182): 41-58. Dostopno tudi prek: www.demos.si (30. maj 2008).

Delakorda, Simon. 2001. *Korak k elektronski okoljski demokraciji: implementacija zahtev Aarhuške konvencije s pomočjo informacijsko-komunikacijske tehnologije*. Dostopno prek: http://www.e-participacija.si/files/implementacija_ak_z_ikt_delakorda.pdf (20. november 2007).

Delakorda, Simon. 2003. Prvi poskusi digitalne demokracije v Sloveniji. *Teorija in praksa* 40 (3): 500-514.

Delakorda, Simon. 2007. *Moderirani tematski spletni Forum o prihodnosti Evrope*. Dostopno prek: <http://www.e-participacija.si/si/refleksije/moderirani-tematski-e-forum-o-prihodnosti-evrope.html> (20. maj 2008).

Delakorda, Simon. 2008. *Young People and eParticipation in Slovenia: the case of Citizen's Forum*. London: CIVICWEB seminar, 4. – 5. februar. Dostopno prek: http://www.e-participacija.si/files/citizens_forum-presentation_delakorda-4-2-2008.pdf (15. junij 2008).

Delakorda, Simon in Jernej Prodnik. 2008. *Končno poročilo spletnega posvetovanja na temo "Ali se o svojem zdravju odločamo res le sami? Združeni proti raku!"* Ljubljana: Center za e-demokracijo na Inštitutu za ekologijo. Dostopno prek: http://www.e-participacija.si/files/posvetovanje_o_raku-koncnopor.pdf (16. januar 2008).

Delo. 2001. Sem filozof zamegljevanja, Intervju: Umberto Eco (18. avgust).

Dijk, Jan A.G.M van. 1996. Models of democracy – Behind the design and use of new media in politics. *The Public* 3 (1): 43-56. Dostopno prek: www.javnost-thepublic.org/media/datoteke/jankowski-van_selm.pdf (20. junij 2008).

Eco, Umberto. 2003. *Kako napišemo diplomsko nalogo?* Ljubljana: Vale-Novak.

Fortunati, Leopoldina. 2003. Real People, Artificial Bodies. V *Mediating the human body: technology, communication, and fashion*, ur. Leopoldina Fortunati, James Everett Katz in Raimonda Riccini, 61-74. London: Lawrence Erlbaum Associates.

Finley, Moses I. 1999. *Antična in moderna demokracija*. Ljubljana: Krtina.

Habermas, Jürgen. 1989. *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Habermas, Jürgen. 1994. Predgovor k novi izdaji (1990) strukturnih sprememb javnosti. *Javnost* 1 (1-2): 23-43. Dostopno tudi prek: http://www.javnost-thepublic.org/media/datoteke/habermas_1-2-1994.pdf (20. junij 2008).

Habermas, Jürgen. 1997. Deliberativna politika. V *Kaj je politika?*, ur. Adolf Bibič, 139-145. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Habermas, Jürgen. 2003. Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of Democracy* 14 (4): 86-100.

Hagen, Martin. 1996. *A Typology of Electronic Democracy*. Giessen: Justus-Liebig-Universität of Giessen. Dostopno prek: http://www.uni-giessen.de/fb03/vinci/labore/netz/hag_en.htm (10. januar 2008).

Hague, Barry N. in Brian D. Loader. 1999. Digital democracy: an introduction. V *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, ur. Barry N. Hague in Brian D. Loader, 3-22. New York, London: Routledge.

Hardt, Michael in Antonio Negri. 2005. *Multituda: Vojna in demokracija v času imperija*. Študentska založba, Ljubljana.

Held, David. 1989. *Modeli demokracije*. Ljubljana: Krt.

Held, David. 1993. Democracy: From City-states to a Cosmopolitan Order? V *Prospects for Democracy: North, South, East, West*, ur. David Held, 13-52. Cambridge: Polity Press.

Hutchings, Kimberly. 1999. *International Political Theory: Rethinking Ethics in a Global Era*. London: Sage.

Južnič, Stane. 1973. *Politična kultura*. Maribor: Založba Obzorja.

Južnič, Stane. 1998. *Človekovo telo med naravo in kulturo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kahn, Richard in Douglas Kellner. 2004. New Media and internet activism: from the 'Battle of Seattle' to blogging. *New Media & Society* 6 (1): 87-95.

Kahn, Richard in Douglas Kellner. 2005. Oppositional politics and the internet: a critical and reconstructive approach. *Cultural Politics* 1 (1): 75-100.

Kant, Immanuel. 1987. Spor fakultet. *Filozofski vestnik* 7 (1): 14-37.

Kovačič, Gorazd. 2002. »Antiglobalisti«: kaj niso in kako so? *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 30 (209-210): 115-139.

Kovačič, Matej. 2003. *Zasebnost na internetu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.

Kurnik, Andrej. 2005. *Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu*. Ljubljana: Sophia.

Laidler, Anette, Caroline Greenhalgh, Guy Parckar, Joanne Foster, Mary Hough in John Knight, ur. 2008. *Disability Review 2007*. London: Leonard Cheshire Disability Organisation. Dostopno prek: <http://www.lcdisability.org.uk/?lid=5964> (6. februar 2008).

Locke, Trevor. 1999. Participation, inclusion, exclusion and netactivism: how the internet invents new forms of democratic activity. V *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, ur. Barry N. Hague in Brian D. Loader, 211-221. London in New York: Routledge.

Longo, Giuseppe O. 2003. Body and Technology: Continuity or Discontinuity? V *Mediating the human body: technology, communication, and fashion*, ur. Leopoldina Fortunati, James Everett Katz in Raimonda Riccini, 23-31. London: Lawrence Erlbaum Associates.

Love, Nancy S. 1989. Foucault & Habermas on Discourse and Democracy. *Polity* 22 (2): 269-293.

Lukšič, Andrej A. 1999. *Rizična tehnologija: Izziv demokraciji: K politični ekologiji*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti in Inštitut za ekologijo.

Lukšič, Andrej A. 2002. Politološki premislek ob Aarhuški konvenciji. *Teorija in praksa* 39 (3): 321-330.

Lukšič, Andrej A. 2003a. Digitalna demokracija: Teoretski premislek. *Teorija in praksa* 40 (3): 487-499.

Lukšič, Andrej A. 2003b. Hermesovi obrazi demokracije. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Andrej A. Lukšič in Tanja Oblak, 5-27. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Lukšič, Andrej A. in Simon Delakorda. 2006. *Kako demokratizirati e-demokracijo na portalu e-uprave?* V partnerstvu z informatiko do poslovne odličnosti / Dnevi slovenske informatike 2006, Portorož, 19.-21. april, Ljubljana: Slovensko društvo informatika.

Dostopno prek: http://www.e-participacija.si/files/kako_demokratizirati_e-demokracijo.pdf (10. november 2007).

Macintosh, Ann in Angus Whyte. 2002. *An evaluation framework for e-consultations? Edinburgh: International Teledemocracy Centre*. Dostopno prek: http://www.statistics.gov.uk/iaoslondon2002/contributed_papers/downloads/IP_Macintosh.doc (17. januar 2008).

Malina, Anna. 1999. Digital democracy: an introduction. V *Digital Democracy: Discourse and Decision Making in the Information Age*, ur. Barry N. Hague in Brian D. Loader, 23-38. New York, London: Routledge.

Marcos, Subcomandante. 2002. Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 30 (209-210): 37-58.

Marcuse, Herbert. 1987. Boj proti liberalizmu v totalitarnem pojmovanju države. V *Kritična teorija družbe: Izbor tekstov (Zbornik tekstov Frankfurtske šole)*, ur. Slavoj Žižek in Rado Riha, 82-114. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Mastnak, Tomaž. 1987. Spremna beseda: Signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon ali nova družbena gibanja v socializmu. V *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Claus Offe, 65-72. Ljubljana: Delavska enotnost.

McAnulla, Stuart. 2005. Struktura i djelovanje. V *Teorije i metode političke znanosti*, ur. David Marsh in Gerry Stoker, 265-286.

Mele, Christopher. 1999. Cyberspace and disadvantaged communities: The Internet as a tool for collective action. V *Communities in Cyberspace*, ur. Marc A. Smith in Peter Kollock, 290-310. London, New York: Routledge.

Ministrstvo za javno upravo. 2006. *Akcijski načrt e-uprave do leta 2010*.

Močnik, Rastko. 2004. Prolog. V *Antikapitalistični manifest*, Alex Callinicos, VII-XXVI. Ljubljana: Sophia.

Morello, Henry James. 2007. *E-(re)volution: Zapatistas and Emancipatory Internet*. *Contra corriente* 4 (2): 54-76

Mouffe, Chantal. 1997. Za agonistični pluralizem. V *Kaj je politika?*, ur. Adolf Bibič, 146-154. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Negri, Antonio. 2002. Kontraimperij – Intervju Barbare Beznec, Andreja Kurnika in Urbana Suše. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 30 (209-210): 11-23.

Negri, Antonio in Michael Hardt. 2003. *Imperij*. Študentska založba, Ljubljana.

Notes from Nowhere. 2003. *We are Everywhere: The Iresistible Rise of Global Anticapitalism*. London, New York: Verso. Dostopno prek: www.weareeverywhere.org (18. junij 2008).

O'Brien, Jodi. 1999. Writing in the Body: Gender (re)production in online interaction. V *Communities in Cyberspace*, ur. Marc A. Smith in Peter Kollock, 77-105. London, New York: Routledge.

Oblak, Tanja. 2003. *Izzivi e-demokracije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Offe, Claus. 1985. *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije: razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Offe, Claus. 1987. *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Offe, Claus. 2002. 1968 Thirty Years Later: Four hypotheses on the hystorical consequences of the student movement. *Thesis Eleven* (68): 82-88.

Pikalo, Jernej. 1999. Zakaj liberalno demokratska država ni sposobna življenja v globalni soodvisnosti? *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 27 (197): 137-148.

Pikalo, Jernej. 2003. *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana: Sophia.

Pinguin. 2003. Diskusije o Imperiju. Dostopno prek: <http://eipcp.net/transversal/0603/pinguin/sl> (10. julij 2008)

Pinter, Andrej. 2002. Od modernih k deliberativnim predstavam o mnenjskih procesih. *Družboslovne razprave* 41 (17): 171-189.

Postman, Neil. 1985/2006. *Amusing ourselves to death*. New York: Penguin Group.

Prodnik, Jernej. 2007. *Poročilo o spletni razpravi na temo »Model flexicurity v Evropi – DA ali NE?«*. Ljubljana: Center za e-demokracijo na Inštitutu za ekologijo. Dostopno prek: <http://www.e-participacija.si/files/Porocilo-FLEXICURITY.pdf> (26. oktober 2007).

Prodnik, Jernej. 2008. *Lizbonska reformna potegavščina*. Dostopno prek: <http://www.demos.si/> (31. maj 2008).

Pribac, Igor. 2003. Postfordizem, mnoštvo in pank. V *Slovnica mnoštva: k analizi oblik sodobnega življenja*, Paolo Virno, 105-146. Ljubljana: Krt.

Rawls, John. 1996. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.

Saco, Diana. 2002. *Cybering Democracy: public space and the Internet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Škerlep, Andrej. 1994. Komuniciranje v virtualnih svetovih. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 12 (166-167): 31-47.

Škerlep, Andrej. 2004. Pravičnost in javni um pri Rawlsu in Habermasu. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 32 (217-218): 420-435. Dostopno prek: http://www.dodogovor.org/upload/gradivo/Andrej_Skerlep.doc (2. marec 2007).

Trechsel, Alexander H., Raphael Kies, Fernando Mendez, Phillipe C. Schmitter. 2003. *Evaluation of the Use of New Technologies in Order to facilitate Democracy in Europe: e-Democratizing the Parliaments and Parties of Europe*. Geneva. Dostopno prek: <http://www.ris.org/uploadi/editor/EUNTOFP2003.pdf> (11. maj 2008).

The Economist. 2008. Cyber-Nationalism: The Brave new world of e-hatred, (24. julij). Dostopno prek: http://www.economist.com/world/international/displaystory.cfm?story_id=11792535, (30. julij 2008).

Trček, Franc. 1997. Virtualna demokracija – navideznost ali dejanskost. *Družboslovne razprave* 13 (23/24): 98-117.

Virno, Paolo. 2003. *Slovnica mnoštva: k analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana: Krt.

Warnke, Georgia. 1995. Communicative rationality and moral values. V *The Cambridge Companion to Habermas*, ur. Stephen K. White, 120-142. New York: Cambridge University Press.

Wiklund, Hans. 2005. A Habermasian analysis of the deliberative democratic potential of ICT-enabled services in Swedish municipalities. *New media & society* 7 (5): 701-723.

Winston, David. 1998. *Digital Democracy and the New Age of Reason*. Massachussets: MIT Communications Forum. Dostopno prek: <http://web.mit.edu/comm-forum/papers/winston.html> (10. maj 2008).

Zadnikar, Darij. 2003. Mrežne vojne v globaliziranem svetu. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Andrej A. Lukšič in Tanja Oblak, 68-80. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Žižek, Slavoj. 2000. Why We All Love to Hate Haider? *New Left Review* (2): 37-45. Dostopno prek: <http://www.newleftreview.org/?view=2228> (10. april 2008).

Žižek, Slavoj. 2001. Have Michael Hardt and Antonio Negri rewritten the Communist Manifesto for the 21st century? *Rethinking Marxism* 13 (3-4). Dostopno prek: <http://www.egs.edu/faculty/zizek/zizek-have-michael-hardt-antonio-negri-communist-manifesto.html> (10. april 2008).

Žižek, Slavoj. 2006. *The Parallax View*. Cambridge, London: The MIT Press.

Žižek, Slavoj. 2007. Resistance is Surrender. *London Review of Books* 22 (29). Dostopno prek: http://www.lrb.co.uk/v29/n22/zize01_.html (18. marec 2008).

Žižek, Slavoj. 2008. Mi smo tisti, na katere smo čakali. *Mladina* (23). Dostopno prek: www.mladina.si/tehdnik/200823/mi_smo_tisti_na_katere_smo_cakali (10. julij 2008).

PRILOGE

PRILOGA A: SKUPNO POROČILO ODGOVOROV SODELUJOČIH NA FORUMU A. T.

Skupno poročilo odgovorov je pripravljeno na podlagi enakih pravil kot veljajo za pripravo poročil na Forumu prihodnosti. Enakovredno morajo biti vključena vsa mnenja, zaradi morebitne pristranskosti pri pripravljanju poročila ali nepravilne interpretacije katerega izmed odgovorov pa imajo sodelujoči pravico do pripomb na predlagano poročilo. Tudi v tem primeru je bilo tako. Sodelujoči so imeli za pripombe na voljo dobrih pet dni, prosil pa sem jih, da ob morebitni pripombi dopišejo, kakšna bi bila primernejša formulacija posameznega odgovora ali odstavka. Na spodnje poročilo nisem prejel pripomb.

Še nekaj detajlov glede pripravljanja poročila: Preko zasebnega sporočila na forumu Avtonomne tribune sem kontaktiral vse prijavljene uporabnike, ki jih je bilo takrat 54, dodatno pa sem kontaktiral preko elektronske pošte še dve osebi. Skupno sem torej s prošnjo po odgovarjanju na anketo kontaktiral 56 sodelujočih na forumu Avtonomne tribune, od tega pa je moja prošnja prebralo 23 sodelujočih⁹⁹. Odzvalo se je deset ljudi, ki sem jim nato bodisi preko elektronske pošte bodisi preko zasebnega sporočila na forumu poslal spodnja vprašanja. Odgovore sem dobil od osmih, torej lahko v nadaljevanju preberete skupno poročilo iz odgovorov osmih (8) oseb, ki so sodelovale na forumu Avtonomne tribune.

1. vprašanje: *Kakšno je tvoje politično udejstvovanje? Se raje poslužuješ konvencionalnih političnih aktivnosti (npr. referendumi, volitve) ali aktivnosti, ki za obstoječe politične institucije veljajo za nekonvencionalne (protesti, demonstracije, državljanska nepokorščina ipd.)?*

Vsi sodelujoči se poslužujejo tako »konvencionalnih« kot tudi »nekonvencionalnih« aktivnosti. Več vprašanih je zapisalo, da so pogosteje/raje politično aktivni preko demonstracij, protestov, peticij, kot pa preko konvencionalnih metod. Včasih drugo kakor v trenutni družbeni ureditvi oditi na volitve po mnenju

⁹⁹ Spletni forum uporabniku omogoča, da vidi ali je bilo zasebno sporočilo, ki ga je poslal, dostavljeno in prebrano ali ne. Obe osebi, ki sem ju kontaktiral preko elektronske pošte, sta se mi na prošnjo odzvali.

enega izmed sodelujočih pravzaprav ni mogoče, drugi pa je zapisal, da pogosteje sodeluje prav preko teh aktivnosti.

Sodelovanje tako na volitvah ali referendumih kot tudi na protestih je pri sodelujočih odvisno od situacije in teme, lahko si na primer kakšna izmed teh opcij zasluži tudi bojkot.

2. vprašanje: *Kako pomemben medij se ti zdi internet pri prenašanju političnih informacij, neposredni politični akciji in razpravljanju o možnih rešitvah na politične probleme?*

Razen enega izmed sodelujočih, ki je mnenja, da je internet precenjen, so sodelujoči ocenjevali, da internet postaja vedno pomembnejši medij komunikacije (tako v omejeni skupini kot izven), udejstvovanja in participacije. S pomočjo interneta si lahko čimprej seznanjem o novostih in političnih akcijah, svoj pogled lahko sporočiš drugim, prav tako pa lahko »rekrutiraš« nove sodelujoče ali se povezuješ s celim svetom. Pomembno je, da omogoča tudi finančno manj podprtim organizacijam logistične možnosti, ki jih brez interneta ne bi imele.

Kot potencialno emancipatorična elektronska orodja (približevanje idealom neposredne demokracije in dopolnilo ostalim načinom komunikacije) sodelujoči omenjajo forume, elektronske agore, bloge in ostale spletne medije, ki lahko zavzemajo mesto tradicionalnih medijev. Pozitivno je tudi naraščanje elektronske pismenosti.

Sodelujoči prav tako omenjajo negativne lastnosti in tako nekateri dajejo prednost reševanju problemov in iskanju rešitev v živo, kjer je probleme mogoče učinkoviteje reševati. Pri razpravah preko interneta je po mnenju ene od sodelujočih problematična predvsem kultura govora, ki je na internetu dokaj nizka, kar pa je po njenem najbrž le simptom splošne kulture v družbi, ki je v svoji (dostikrat latentni) obliki ravno tako na nivoju anonimnih internetnih zmerjanj.

3. vprašanje: *Je razprava o možnih alternativah ali rešitvah preko spleta enakovredna debati, ki poteka v živo (če ne oz. ja, bi morali za to obstajati kakšni pogoji)? Se lahko za to mogoče uporablja tudi spletni forum?*

V osnovi bi lahko mnenja glede tega vprašanja ločili na dve nasprotujoči si strani, vendar so vprašani povečini navajali tako pozitivne kot negativne lastnosti razprave preko interneta. Medtem, ko se nekateri bolj nagibajo v smer, da razprava preko spleta ne more biti enakovredna debati v živo, se drugi s tem ne strinjajo, vendar bi za to morda bili potrebni posebni predpogoji.

Med razlogi za negativna mnenja so bili, da je debata v živo boljša, ker omogoča boljši stik debaterjev med sabo in lahko poteka hitreje. Skeptično gledišče je, da bi morda teoretično gledano debata lahko bila enakovredna, vendar se konec koncev izkaže, da temu ni tako ali pa obstajajo za to pomembni predpogoji (čeprav tudi pri debati v živo obstajajo omejitve). Morda je spletni forum še najbolj primeren za dogovarjanje o debatah, ki bi potekale v živo. Med težavami je bilo omenjeno, da bi težko pridobili vse zastopane in uravnotežili diskusijo.

Po drugi strani so med pozitivnimi prednostmi interneta sodelujoči omenili njegovo potencialno inkluzivnost (omogoča široko udeležbo) in časovno komponento, po kateri imajo udeleženci več časa, da argumentirajo svoja mnenja. Prav tako se lahko vključi še dodatne argumente preko povezav (linkov) do dokumentov. Pozitivno je, da se v takšni debati lahko bolje znajdejo slabši retoriki. Do izraza lahko pridejo druge kvalitete.

Sodelujoči so predlagali potencialne predpogoje za debato preko spleta: javna identiteta udeležencev oz. neanonimnost, zdravorazumsko komentiranje, pravila administratorjev in moderatorjev, ki morajo ohranjati nivo debate. Uporabniki morajo pristati na pravila igre in jih spoštovati v vseh pogledih (kjer je to mogoče) na način, da jim ni onemogočena svobodna izpoved idej, mnenj, komentarjev etc.

Dovoljevanje anonimnosti lahko ima tudi pozitivne lastnosti; po izkušnjah ene izmed sodelujočih so zaradi tega ljudje pogosteje pripravljeni izražati nekonvencionalna stališča. A v tem primeru lahko gre za dvorezen meč, saj se debate lahko še toliko prej razvijejo v medsebojno obtoževanje.

Razlogi, ki sodelujoče napeljujejo v potencialno enakovrednost debat, so, da gre le za razliko v mediju in je kvaliteta razprave v vsakem primeru odvisna od razpravljavcev. Po mnenju sodelujočega je rangiranje posameznih oblik delovanja glede na njihovo vrednost metoda oblasti za nevtralizacijo njihovega emancipatornega potenciala. Kolektivna razmišljanja, ki privzemajo različne forme in potekajo v različnih prostorih, so po njegovem hkrati konstitutivni element političnega delovanja.

4. vprašanje: *Se ti zdi, da je spletni forum Avtonomne tribune dovolj zaživel in je nudil dovolj resne debate glede možnih rešitev pri problemu šolstva?*

Vprašani so se strinjali, da forum Avtonomne tribune nikakor ni uspel dovolj zaživeti. Po mnenju vprašanega bi v nasprotnem primeru lahko ponujal alternative še danes, Avtonomna tribuna pa bi lahko začela z novimi koraki naprej (kot so protesti, organizirane akcije, pojavljanje v medijih ...).

Nekateri med vprašanimi so nad tem dejstvom razočarani in vidijo razloge predvsem v tem, da je imel premalo sodelujočih (morda zaradi dejstva, da ni imel dovoljšnje promocije v konvencionalnih medijih) ali pa udeleženci na njem niso bili dovolj aktivni. O pravih problemih (kljub temu, da je morda nudil dovolj resne debate) nihče ni želel resno diskutirati, niti vanje ni bilo vložene dovolj energije, v debato pa prav tako niso bila vključena nasprotujoča stališča.

5. vprašanje: *Se gibanja, kot je na primer Avtonomna tribuna, v dovolj veliki meri poslužujejo interneta za širjenje idej, politično vplivanje in komuniciranje?*

Po mnenju vprašanih se gibanja zagotovo poslužujejo interneta, vendar niso prepričani ali dovolj in v kakšni meri. Nekateri špekulirajo, da bi se podobne »skupine« lahko pogosteje posluževale interneta za usklajevano komuniciranje, drugi so mnenja, da poskušajo, a vseeno premalo, tretji pa, da se ga najbrž poslužujejo precej.

Avtonomna tribuna, ki se je teh dejavnosti posluževala predvsem preko elektronske poštne (mailing) liste, je po mnenju enega izmed vprašanih glavni doseg imela ravno preko interneta, kljub temu, da se je zbirala tudi v živo. Po njegovem mnenju je pri slednjem bilo premalo udeležencev, drugi pa je mnenja, da se prav debat v živo ne poslužuje dovolj.

Kljub temu, da je po mnenju enega izmed vprašanih Avtonomna tribuna dovolj uporabljala internet in preko njega sporočala o akcijah, je bilo informiranje večkrat prepozno za tiste, ki so zadeve spremljali samo prek interneta. Po njegovem je zato vseeno bilo boljše sporočilo od ust do ust.

6. vprašanje: *Je v okvirih obstoječega družbenoekonomskega sistema mogoče poiskati dovolj dobre rešitve za problem šolstva ali pa je potrebno prevpraševati njegovo legitimnost? Ali velja isti odgovor tudi za druge pereče družbene probleme (npr. ekologija, revščina, naraščajoče družbene razlike)?*

Večina vprašanih je mnenja, da velik del težav izvira že iz samega družbeno-ekonomskega sistema, ki morda sploh ne obsega možnosti za dovolj dobre rešitve, zato je zagotovo potrebno prevpraševati njegovo legitimnost (kar lahko vodi v ustvarjanje novih oblik življenja v boju z obstoječimi).

Iz teh izhodišč so sodelujoči izpeljevali stališče, da se ni mogoče omejevati le na vprašanje šolstva, ampak velja isto tudi za ostale družbene probleme, ker so problemi prepleteni in jih ni smiselno izolirati.

Glede tega je eno izmed stališč bilo, da se stvari pravzaprav razvijajo normalno, saj sam okvir stremi in zagovarja te cilje, tako da postopoma, a vztrajno, težijo v eno smer. Ker so stvari zelo prepletene, se je po mnenju vprašane potrebno poglobiti v vse probleme in spremeniti še kaj drugega kot le omenjeni sistem. Za enega izmed sodelujočih pa so pereči družbeni problemi vir mezde akademskih najemniških vojakov.

V iskanju morebitnih *izhodov* iz te situacije so bila izražena različna mnenja, med njimi, da je morda prav znotraj sistema potrebno iskati rešitve za sistem sam, ker bodo šele nato možne korenitejšje rešitve na drugih področjih; uiti trenutnemu stanju zavesti, ki je v hegemoniki poziciji v sodobni družbi in sodobnem družbenoekonomskem sistemu; stališče, da je nujen sestop iz trenutnega družbenega okvira, ker se le blaži

posledice, vzrok pa ostaja nespremenjen; in tudi dvom v možnost obstoja sistema, v katerem bi bilo mogoče najti dovolj dobre rešitve za vso paleto družbenih problemov.

Poleg že omenjenih stališč, ki so zagovarjale prevpraševanje legitimnosti sistema, je bilo izraženo tudi stališče, da v njegovo legitimnost ni mogoče dvomiti. Pomembno naj bi bilo predstaviti koristi pri spremembah oz. škodo pri ohranjanju sedanjega stanja ter podrobno predstaviti problematiko čim širše v javnosti.

7. vprašanje: Se je o takšnih problemih mogoče pogajati ali ne? Bi Avtonomna tribuna sploh lahko zavzela pozicijo pogajalca?

Izražena mnenja lahko ločimo na dve skupini. Ena stran je prepričana, da je pogajanje o morebitnih rešitvah nujno ali vsaj mogoče, saj lahko organizirana skupina ljudi s sorodnimi stališči vedno sodeluje pri razpravah in/ali pogajanjih. Izraženi sta bili tudi mnenji, da pogajanja niso mogoča.

Kljub do določene mere očitnemu nestrinjanju je bila prva skupina bolj kot ne skupna v stališču, da je vprašljivo ali (in kako) bi lahko Avtonomna tribuna zavzela pozicijo pogajalca in predvsem kako močna bi ta pozicija sploh lahko bila ter ali bi se jo vzelo resno. Po mnenju vprašanega bi Avtonomna tribuna najprej morala doseči dovolj veliko mobilizacijo, ker bi ji šele to omogočilo biti resen faktor v odločevalskem procesu. Vendar tudi večja mobilizacija ne bi nujno pomagala, saj je trend v sferi političnega, da se monopolizira odločanje in pri sprejemanju odločitev ignorira tudi močnejše skupine. Avtonomni tribuni bi po mnenju vprašane lahko bilo v prid dejstvo, da so študentje oz. mladi skupina, ki ji dobro pogajalsko pozicijo omogoča dejstvo, da ne morejo ničesar izgubiti, vendar je pot od te teorije do prakse dolga.

Po mnenju enega izmed vprašanih se je potrebno tudi preko vsakokratne analize vprašati kako politično oportuno je takšno dejanje. Avtonomna tribuna je namreč pozicijo pogajalca v nekem trenutku že zasedla.

Stališči, ki sta zagovarjali mnenje, da pogajanja niso mogoča, sta se opirali na dejstvo, da pozicija pogajalca ne sestopa iz družbenega okvira. Ta pa je kapitalističen in

pogajalec morda namerno zamenjuje vzrok in posledico za družbene probleme. Za prave spremembe so potemtakem pogajanja vsaj vprašljiva.

8. vprašanje: *Uporabljaš internet za neposredno politično akcijo ali participacijo?*

Vsi vprašani uporabljajo internet za neposredno politično akcijo (npr. objave na spletnih straneh, blogih, sodelovanje na forumih), vendar različno pogosto. Nekateri ga na primer samo včasih ali pa v manjši meri kot za druge stvari.